

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018

Bruggen, H.J.J.M. van der

Citation

Bruggen, H. J. J. M. van der. (2021, October 28). *Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3225483>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3225483>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk II.2 Integratie, assimilatie en Jodenhaat (1839-1918)

II.2.1 Inleiding

Zoals we al eerder zagen, zou de Roermondse Joodse gemeente tussen 1840 en 1850 met 140 leden haar grootste omvang ooit bereiken. Vanaf dat moment zou dat aantal langzaam maar zeker teruglopen, totdat het in de periode 1939-1942 nog eenmaal tot royaal boven de honderd zou stijgen.

Verloop van het aantal Joodse inwoners in de periode 1840-1918							
1840	99		1892	113		1910	112
1850	140		1901	101		1911	83
1869	139		1905	104		1918	83
1883	123		1907	112			

Gebaseerd op opgaven gemeente Roermond en periodieke vermeldingen in *CBIN*.

Met zoveel geloofsgenoten in de stad was de noodzaak groot om een eigen synagoge te hebben met ruimte voor veel aanwezigen. Vanaf 1845 begon daarom het kerkbestuur, bestaande uit Izak Bloemendal, Carel Cohen en Joseph Neuman, de bouw daarvan voor te bereiden. Samen met Simon Cohen, Gottfried Horn, Hartog Goudsmit, Selig Silverberg, Abraham Stern en Samuel Straus, werden zij als de initiatiefnemers beschouwd. Er werd een bestaand woonhuis met daarachter een tuin, waar gebouwd kon worden aan de Hamstraat aangekocht. De ontwerptekeningen werden gemaakt door G. Jonkergouw, opzichter bij het ministerie van Waterstaat. Met steun van onder andere de Provincie Limburg werd de bouw in 1853 gerealiseerd.³⁰¹

Opvallend is dat in datzelfde tijdsbestek in een groot aantal plaatsen in Limburg synagogen zijn gebouwd: Gulpen circa 1825, Maastricht 1840, Heerlen 1852 (er was al een klein gebouw in 1816), Meerssen 1853 en Sittard 1853. Enkele jaren daarna volgden Beek, Gennep en Venlo. Al deze bouwinitiatieven werden door de provinciale overheid gesteund. Soms werden ook bijdragen van de koning ontvangen.³⁰²

De synagoge in Roermond werd achter een bestaand woonhuis gebouwd. Het was een zaalkerkje dat 7.20 meter breed was en 14 meter diep. Om de synagoge bereikbaar te maken werden doorbraken in de voor- en achtergevel van het bestaande woonhuis gemaakt. Op 17 juni 1853 vond de opening plaats

³⁰¹ Jansen, 'Een synagoge in de Hamstraat', 100-107 voor de details van de bouw en totstandkoming.

³⁰² Ook de katholieke kerk kende uit deze periode veel zogenaamde 'waterstaatskerken', die dus met overheidssteun en door of met hulp van medewerkers van dat ministerie gerealiseerd waren.

met de intussen aangetreden nieuwe *manhigiem* Carel Cohen, Salomon Silverberg en Samuel Straus.³⁰³ *Chazan* was Juda Izaak de Vries. Bij de opening sprak dr. Salomon Cohn, opperrabbijn voor Limburg vanaf 27 mei 1853 als opvolger van Leib Benjamin Schaap.³⁰⁴ Cohn, die voordien rabbijn was geweest in Oppeln, Pruisisch Silezië, richtte zich tot de aanwezigen in het Hoogduits. Het feest werd opgeluisterd door de stedelijke harmonie en een Maastrichts, vermoedelijk Joods, zangkoor. De Roermondse synagoge had al in 1850 de rang van ringsynagoge gekregen. Er waren ten tijde van de opening 32 leerlingen voor de eigen Joodse school.³⁰⁵

Het bezit van een eigen synagoge, een begraafplaats en een school impliceerde de vervulling van drie belangrijke voorwaarden voor optimale godsdienstbeoefening. Later, in 1890, werd een begin gemaakt met de bouw van twee woonhuizen aan de straatzijde (Hamstraat), gelegen vóór de synagoge op het achterplein. Het doel van de nieuwbouw was een aanpassing aan de eisen des tijds. Bij de woningen kwam ook een nieuw onderdak voor de Joodse school en een kerkelijk bad, het mikwe. Daarmee werd voorzien ‘in eene groote behoefte in de gemeente alhier’.³⁰⁶

Ook begon de sociale status van de leden langzaam te stijgen. Er kwamen Joodse winkels en er was zelfs een Joodse advocaat. Het jaar 1864 bracht de vestiging van de openbare Rijks HBS. Die bood de mogelijkheid van neutraal middelbaar onderwijs, dat hierna nog aan bod komt. Ook was er het Joods Armbestuur.³⁰⁷ Naast de lokaal gerichte activiteiten van dat Armbestuur was het in Joodse kringen ook gebruikelijk geloofsgenoten landelijk bij te staan. Regelmatig vindt men in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad (NIW)* en in het *Centraal Blad voor de Israëlieten in Nederland (CBIN)* oproepen om gezinnen in nood te ondersteunen. De oproep daartoe kwam dan van een rabbijn en werd meeondertekend door enkele leden van het betreffende kerkbestuur of andere prominenten. De giften werden daarna weer in het *NIW* en het *CBIN* gepubliceerd. Voor de buitenstaander wekken die talrijke advertenties de indruk

³⁰³ De bestuurders van hoofdsynagogen worden aangeduid als *parnas*, meervoud *parnassim* of *parnassijns*. de bestuurders van ringsynagogen als *manhieg*, meervoud *manhigiem*.

³⁰⁴ Gegevens over Cohn zijn ontleend aan: Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 57-59.

³⁰⁵ GAR, nr. 4211, Archief van het Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr. 6.

³⁰⁶ *CBIN*, 07.08.1890.

³⁰⁷ Beyers, ‘Armoede en armoedebestrijding’, 96. Over dat instituut zijn in Roermond in de negentiende eeuw weinig berichten bekend, namelijk een over de verdeling van de opbrengst van een liefdadigheidsconcert in *De Nieuwe Koerier* van 27.01.1891 en een over een legaat van burgemeester Geradts in 1893. Wel wordt het Roermondse Armbestuur regelmatig vermeld in de jaarlijkse *Israëlitische almanak*. Na de Tweede Wereldoorlog is er correspondentie terug te vinden, waarin gewag gemaakt wordt van het alsnog bestaan van dat instituut. Dat gebeurde bij de acties tot terugvordering van door de bezetter verduisterde gelden in het kader van rechtsherstel. Daarbij bleek dat in mei 1942 het Armbestuur nog een bescheiden bedrag van f 111,14½ ter beschikking had en in het daaraan voorafgaande jaar f 160,52½ had uitgegeven. GAR, nr. 4211, Archief van het Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr. 12, brief d.d. 19.05.1942.

dat de Nederlandse Joden een grote familie vormden waarvan de leden elkaar ondersteunden, zeker wanneer de behoeftige personen in de mediene leefden.³⁰⁸

In Roermond waren er in de Joodse gemeenschap ook verenigingen actief, zoals de mannenvereniging *Gesed we'emes* (Gunst der Waarheid) en de vrouwenvereniging *Esrath Nosjiem* (Hulp der Vrouwen).³⁰⁹ Verder wordt ook een vereniging *Gemiloeth chassodiem* (vereniging om goede daden te verrichten) genoemd.³¹⁰ Na het afscheid van opperrabbijn Salomon Cohn die in 1859 landsrabbijn van Mecklenburg-Schwerin was geworden, kwam er nog in datzelfde jaar een opvolger. De nieuwe opperrabbijn voor Limburg werd Louis Landsberg, tot dat moment rabbijn in Grünberg. Hij zou tot zijn dood in 1904 aanblijven en is de laatste exclusief voor Limburg werkzame opperrabbijn geweest. Het afnemend aantal gelovigen in Limburg, door vertrek naar West-Nederland, maar ook door geloofsafval, was daaraan debet.³¹¹

De vestiging in Roermond van de genoemde Rijks HBS, een openbare school voor middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs, heeft veel Joden een nog betere kans geboden om hoger op de maatschappelijke ladder te komen. Er kwamen ook enkele Joden met een wetenschappelijke achtergrond naar Roermond zoals Roermondse Joden ook elders gingen studeren. Het beeld dat opgeroepen wordt, is dat van voortgaande emancipatie en integratie, soms ondanks forse tegenslagen. De vervolging in de Tweede Wereldoorlog zou in minder dan een eeuw later een einde maken aan deze ontwikkeling en opnieuw tot isolement en afzondering leiden.

Bij het overzien van deze periode van vrede vanaf 1839 in Nederland komen toch enkele vragen op. De inwoners van Roermond zagen meerdere oorlogen in de nabijheid passeren, de Pruisisch-Duitse oorlogen die uitgemond zijn in de opkomst van het Duitse keizerrijk, waarvan de Frans-Duitse (1870-1871) hen het meest geraakt zal hebben en de Eerste Wereldoorlog van 1914-1918. De Franse-Duitse oorlog zal waarschijnlijk alleen het aantal vluchtelingen en landverhuizers hebben doen toenemen. De Eerste Wereldoorlog moet ongetwijfeld invloed gehad hebben op het leven van Joden in Limburg, zeker in een grensstad als Roermond. Hoe reageerden zij daarop in die periode, mede gelet op de steeds sterker wordende overmacht van de voor hen weinig vriendelijke katholieke kerk en op haatdragende campagnes? In het bijzonder

³⁰⁸ Zie als voorbeeld *NIW*, 11.03.1870 met een inzameling 'voor den ongelukkigen huisvader J.S. te Oss'. Ook Roermondse Joden droegen aan diens ondersteuning bij. Lipschits, *100 jaar NIW*, 121, schat het aantal verenigingen in Nederland werkzaam op het gebied van de Joodse armenzorg, op meer dan duizend.

³⁰⁹ Nissen, 'Jacob Hiegentlich 1907-1940 Een biografische schets', 19, noemt een aantal eigen verenigingen van de Joodse gemeenschap in Roermond, zoals genootschappen voor ondersteuning van reizigers, voor de verzorging van begrafenissen en voor de ondersteuning van kraamvrouwen. 'Esrath' wordt ook geschreven als 'Ngesras'.

³¹⁰ *NIW*, 09-06-1893.

³¹¹ Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 59-62.

valt dan te denken aan de in Roermond bij de Firma Waterreus gedrukte en uitgegeven antisemitische boeken van abbé Henri Desportes en de jezuïet Frans Hendrichs, en op de publiciteit rond het jaar 1900 over de Dreyfusaffaire.

In de negentiende eeuw is de Joodse gemeenschap in de provincie Limburg relatief groot geweest. De globale cijfers voor gemeenten die halverwege de eeuw meer dan tien Joodse inwoners hadden, zijn: Maastricht ongeveer 400, Sittard bijna 200, Roermond 140, Venlo 135, Meerssen 125, Eijsden meer dan 100, Gulpen 80, Heerlen ruim 60, Beek ruim 50, Gennep 30 en Grevenbicht 12.³¹²

II.2.2 De Joodse gemeenschap in Roermond in de negentiende eeuw

Herkomst en reden voor vestiging

Wat waren de achtergronden van de Roermondse Joden die voor het eerst na meer dan twee eeuwen aan het begin van de negentiende eeuw naar Roermond kwamen om zich daar voor kortere of langere tijd te vestigen? Waar kwamen zij vandaan en wat waren hun beroepen? Waarom kwamen zij naar de Zuidelijke Nederlanden?

De eerste constatering bij het volgen van de Roermondse Joden is dat zij na hun eerste vestiging in 1817 in de stad bepaald niet honkvast waren. Er werd veel verhuisd, intern in de stad maar ook daarbuiten en dan vaak weer op grote afstand van Roermond naar het buitenland of naar oorden ver weg binnen Nederland. De mogelijke verklaringen daarvoor zijn enerzijds de door de eeuwen heen ingesleten gewoonte om niet al te lang op een en dezelfde plaats te blijven. Dit was natuurlijk een gevolg van hun niet zelden ambulante beroepen. Maar ook hun ervaringen in het verleden met de altijd aanwezige mogelijkheid van snelle wijzigingen in de gunsten van de overige bevolking of van de lokale landsheer zullen daaraan debet zijn geweest. De aanwezigheid van twijfel daarover zal zeker het geval geweest zijn voor een stad die sinds 1570 consequent Joden geweerd had.

Anderzijds zal de grote armoede van belang zijn geweest. Nederland was verarmd uit de Franse overheersing gekomen en Joden stonden vrijwel altijd nog onderaan op de maatschappelijke ladder. Het zwerven deden de ouders niet alleen. Hun kinderen gingen daarbij mee. Omdat die kinderen vaak in verschillende gemeenten zijn geboren, zijn aan de hand van hun geboorteplaatsen de reizen van hun ouders enigszins te reconstrueren. Afgezien van de frequente wisseling van huis of woonplaats, zullen de meeste Joden ook naar Roermond zijn gekomen vanwege de al genoemde voorspoedige

³¹² Gegevens ontleend aan Michman et al., *Pinkas*.

economische en industriële ontwikkeling in de periode vanaf 1800 tot globaal 1875. Die ontwikkeling, zeker in de eerste helft van de eeuw, was kenmerkend voor de Zuidelijke Nederlanden vergeleken met Noord-Nederland.

Een belangrijke factor voor de vestiging van Joden in (Groot) Nederland waren de Nederlandse grondwetten van 1813 en 1815. Die verleenden aan alle burgers gelijke burgerrechten, dit in tegenstelling tot het aan de provincie Limburg grenzende koninkrijk Pruisen waar Joden opnieuw tweederangsburgers waren geworden. De al vaker genoemde, nabij Geldern gelegen oorspronkelijke heerlijkheid Hörstgen-Frohnbruch is er een voorbeeld van. Daar bestond de bevolking rond 1820, dus als deel van Pruisen, nog voor 25% uit Joden.³¹³ Vanouds waren zij daar door de landsheer geduld. In de Franse tijd, die ook voor hun woonplaats geduurd heeft van 1794 tot 1814, waren zij volwaardige burgers geworden. Na 1815 kregen zij onder het Pruisisch regime te maken met beperkende en discriminerende wetgeving. Dat was voor velen van hen voldoende reden om naar het nabije Verenigd Koninkrijk der Nederlanden te vertrekken.

Uiteindelijk woonde aan het einde van de negentiende eeuw nog slechts een enkele Jood in Hörstgen. De plaatselijke synagoge moest daarom gesloten worden. Op basis van genealogisch onderzoek naar de herkomst van de Roermondse Joden die tussen 1850-1870 in Roermond aanwezig waren, kan geconcludeerd worden dat in die periode minstens zes Joodse inwoners met hun gezinnen vanuit het dorp Hörstgen in Roermond terecht zijn gekomen.³¹⁴

Ook uit nabij Roermond gelegen Duitse dorpen en steden zoals Geilenkirchen, Heinsberg, Gulik (Jülich, vroeger de hoofdstad van het gelijknamige hertogdom) en Rheydt kwamen Joden naar Roermond. De plaatsen van afkomst en geboorte van de overige nieuwe stadsbewoners zijn overigens zodanig verspreid in de Duitse landen of in Nederland gelegen, dat daaruit geen duidelijke conclusies zijn te trekken. Het overheersende motief voor vestiging lijkt de verwerving van het volwaardig burgerschap te zijn, althans het recht om in Nederland te wonen. Het heeft immers tot 1847 geduurd voordat Joden in Pruisen gelijke burgerrechten kregen. Eerst bij de komst van het Duitse keizerrijk in 1871 werden Joden daar volwaardige gelijkberechtigde burgers.

³¹³ De oorspronkelijke heerlijkheid Hörstgen-Frohnbruch kwam steeds meer in de invloedssfeer van het Gelders Overkwartier (van Roermond) en werd in de loop van de zeventiende eeuw daarin volledig opgenomen, ook ten aanzien van rechtspraak en belastingheffing. Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria, 1548-1795', 58-61. Die verwantschap aan het Gelders Overkwartier biedt, behalve de nabijheid, een extra verklaring ervoor dat Joden, die nadien Hörstgen (moesten) verlaten, in Roermond als voormalige hoofdstad van het Overkwartier beland zijn.

³¹⁴ Onderzoek door Don Verstegen te Sittard van wie ik in dank een 25-tal parentelen van Roermondse Joodse families in het midden van de negentiende eeuw ontving.

Aantallen en beroepen

Naar de komst van Joden in Roermond in de negentiende eeuw is al eerder onderzoek gedaan.³¹⁵ Daarbij is vastgesteld dat in de periode 1850-1870 in totaal 239 Joden in Roermond een tijdelijke of permanente woonplaats hadden. Tussen 1880 en 1890 waren dat 207 Joden. En tussen 1900 en 1915 170. Ter vermijding van misverstanden: bij het meten van het aantal aanwezige Joodse inwoners op basis van een momentopname in een bepaald jaar komt men tot andere getallen. De hiervoor vermelde cijfers geven weer hoeveel Joden er in een bepaalde periode tijdelijk of langer in de stad zijn geweest.

Kijkt men per jaar naar de aangesloten Joden, dan waren er in:

1869: 139	1883: 123	1892: 113	1901: 101 ³¹⁶
-----------	-----------	-----------	--------------------------

Over de beroepen van deze nieuwe stadsbewoners in de eerste helft van de negentiende eeuw valt weinig bijzonders te melden, behalve dat de betrokkenen economisch waarschijnlijk nog een zwakke positie gehad hebben: koopman, milicien, marktkramer, opkoper, winkelier, muzikant, paardenkoopman, circusdirecteur of koorddanseres. Maar er waren ook beroepen bij die kansrijker en wellicht wat meer profijtelijk lijken, zoals goudsmid, slager, katoendrukker, fabrikant, kousenwever of opzichter van de jacht. Er zijn ook later in de eeuw grotere uitzonderingen, zoals de leraar wis- en natuurkunde Levi Voorzanger, gepromoveerd in Leiden in 1873 op *Reeksen van Fourier*,³¹⁷ en de advocaat Simon Cohen. Deze laatste zou later nog in een bizar, hierna nog te bespreken, conflict verwickeld raken met de *Maas- en Roerbode*, de krant van bisschop Paredis.³¹⁸ De Roermondenaar Felix Leviticus zou een dissertatie over het onderwerp *Laut- und Flexionslehre der Sprache der St. Servatiuslegende Heinrichs von Veldeke* vervaardigen, waarop hij in Leipzig in 1899 zou promoveren. Ook verscheen van zijn hand een Nederlands-Duits woordenboek.³¹⁹

Al in de jaren veertig van die eeuw adverteerden Joden in het Roermondse advertentieblad *Marktberigten*, zoals de horlogemaker Godtschalck Horn, de dames Benedict met hun modewinkel of vrouw Amsel met haar

³¹⁵ Lemmens, 'Moserisch, de komst van Joodse middenstanders in Roermond 1850-1940', 8. Het woord 'Moserisch' verwijst naar de godsdienstvermelding in 1837 in de Pruisische *Reise Pass* van de Jood Alexander Amsel die in Roermond kwam wonen.

³¹⁶ Nissen, 'Jacob Hiegentlich 1907-1940' 19; GAR, nr. 4211, Archief Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr. 6, brief H. Beem aan S.J. Goudsmit d.d. 06.08.1960; *Israëlitische almanak voor het jaar der schepping 5652*. Ter vergelijking: volgens deze almanak waren er in 1892 in Maastricht 463 Joden, in Sittard 224 en in Venlo 146. Volgens *CBIN*, 01.08.1902 waren negentien van de in het jaar 1901 in Roermond aanwezige Joden behoeftig.

³¹⁷ Linssen, 'Album Promotorum Ruraemundensium (1438-1980), een aanzet tot de historie van de wetenschapsbeoefening in Roermond' in: *SvR* 21 (2013) 131.

³¹⁸ Zie hoofdstuk VI.5: 'Joden in Roermondse krantenberichten in de negentiende eeuw'.

³¹⁹ Linssen, 'Album Promotorum' in: *SvR* 22 (2014) 146.

fournitureenzaak.³²⁰ Daaruit blijkt dat binnen een kwart eeuw na de eerste Joodse gezinsvestiging deze nieuwe bevolkingsgroep in economisch opzicht was uitgegroeid tot een volwaardig deel van de stadsbevolking.

Van een enkele Joodse ondernemer weten we iets meer, zoals van de in 1854 in Geseke (nabij Soest in Duitsland) geboren Gustav Stern. Medio 1883 vestigde hij zich samen met zijn vrouw Georgine Arons in Roermond. Stern had in Düsseldorf een moutfabriek, waarvoor hij ook in Roermond klandizie zocht. Met zijn compagnon Caspar Pyro vroeg en verkreeg hij een jaar daarna een vergunning voor de oprichting van een moutfabriek, gelegen aan de Kapellerlaan, vrijwel naast de spoorlijn naar Antwerpen. Onder de naam Deutsche Moutfabriek Stern & Co startte het bedrijf. In de plaatselijke krant adverteerde Stern met Oud-Saksische, Hongaarse, Donau en ‘bovenlandse’ mout. Het moet goede waar zijn geweest, want op de in 1885 in Antwerpen gehouden tentoonstelling van Limburgse producten kreeg Stern & Co een eervolle vermelding.³²¹

In 1891 ging evenwel zowel de Düsseldorfse als de Roermondse vestiging failliet. Gustav Stern bleef daarna in mout handelen en bleef ook bekend als moutfabrikant. In 1893 protesteerde hij namens zijn bedrijf de Ned. Mout- en Moutkoffiefabriek samen met andere Joodse fabrikanten tegen de lage invoerrechten die Nederland hanteerde op buitenlandse producten.³²² Rond de eeuwwisseling was de door Nederland gepraktiseerde vrijhandel met lage importtarieven een doorn in het oog van productie- en handelsbedrijven in de grensstreek.³²³ Vijf jaar daarna, in 1898, ijverde hij met enkele plaatselijke ondernemers voor de Roermondse Handelsmaatschappij met als doel een vast spoorwegdepot voor goederenwagons te realiseren.³²⁴ Zijn zoon Carl, geboren in Roermond in 1890, vertrok kort voor de Eerste Wereldoorlog naar Duitsland.

In de negentiende eeuw was een aanzienlijk deel van de stadsbevolking, soms zelfs 40%, afhankelijk van de bedeling. Joden waren daar zeker geen uitzondering op. Maar nergens blijkt dat zij verhoudingsgewijs meer aanspraak op bijstand maakten; de armoede was kennelijk globaal gelijk over alle burgers verdeeld. Als zij marskramer waren, zwierven zij vaak door het land. Onderweg was een beroep op bijstand bij een willekeurig lokaal armbestuur vaak onvermijdelijk. Van Moses Valck, zoon van de eerste ‘vaste’ Joodse stadsbewoner, is bekend dat hij in de jaren veertig bijstand ontving in

³²⁰ *Marktberigten te Roermond*, 15.08.1846, 19.09.1846 en 31.10.1846. Het blad *Marktberigten* verscheen vanaf 1843 tot 1855.

³²¹ *Maas- en Roerbode*, 22.08.1885.

³²² *CBIN*, 10.11.1893.

³²³ Zie voor het Roermondse protest tegen vrijhandel: Van der Bruggen, ‘De geschiedenis van de Papierindustrie in Roermond, Maasniel en Swalmen, deel 2, 122-123.

³²⁴ *De Nieuwe Koerier*, 09.02.1898.

Amsterdam, Arnhem, Brielle, Middelburg, Rotterdam, Utrecht en Zierikzee. Volgens de destijds geldende regelingen konden die gemeenten verleende bijstand claimen bij Roermond als woonplaats van de aanvrager.³²⁵

Openbaar onderwijs

Van groot belang voor Joden is de ontwikkeling van het onderwijs geweest. Om de liberale partij in Limburg een steun in de rug te geven in de strijd tegen de klerikale overmacht werd op instigatie van minister Thorbecke in 1864 in Roermond de al meer genoemde Rijks HBS gevestigd. Dat was een door hem een jaar eerder ingevoerd nieuw schooltype. Deze openbare school heeft met zijn voortgezet en voorbereidend hoger onderwijs veel bijgedragen aan de ontwikkeling en emancipatie van de Joden in Limburg. Joodse kinderen zijn van heinde en verre naar deze school gekomen. Aan de hand van de leerlingenregisters van de Rijks HBS valt te berekenen dat in de periode van 1864 tot 1941 naar schatting bijna honderd Joodse leerlingen uit heel Limburg daar onderwijs hebben gevolgd.³²⁶ Gegevens over godsdienst ontbreken weliswaar in de administratie van deze neutrale school, zodat deze telling, slechts gebaseerd op achternamen, niet nauwkeurig is.

Nadat Venlo een twintigtal jaren later ook een Rijks HBS had gekregen en omdat er ook in Maastricht een Gemeentelijke HBS was gekomen, nam deze belangstelling voor de Roermondse instelling af.³²⁷ In diezelfde periode heeft, voor zover bekend, het katholieke Bisschoppelijk College, de grootste school voor middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs in Roermond, slechts één Joodse leerling gehad, de latere auteur Jacob Hiegentlich.

De leraren van de Rijks HBS waren veelal tegen hoge salarissen door het Rijk aangesteld. Het waren vaak wetenschappelijk hooggekwalificeerde docenten, afkomstig uit West- en Noord-Nederland. De meesten van hen hebben in de stad de liberale partij versterkt. Paredis heeft de komst van deze moderne school als een affront beschouwd. Voor zijn Bisschoppelijk College moest hij in allerijl in 1864 in de stad nieuwbouw realiseren, want het oude schoolgebouw, een voormalig jezuïetenklooster met een daaraan verbonden school, werd aan de nieuwkomer Rijks HBS ter beschikking gesteld.

³²⁵ Lemmens, 'Moserisch, de komst van Joodse middenstanders in Roermond 1850-1940', 8.

³²⁶ In het *NIW* treft men advertenties aan waarin aan Joodse scholieren van elders voor onderwijs aan de Rijks HBS 'bij fatsoenlijke Israel. Burgerlieden' kost en inwoning in Roermond wordt aangeboden. Zie bijvoorbeeld: *NIW*, 26.02.1875 en 05.03.1875. Na afloop van het schooljaar 1899-1900 wordt vermeld dat J. Heirsch, afkomstig uit Maastricht, met succes de vijfjarige opleiding in Roermond had voltooid. Zie: *NIW*, 03.08.1900.

³²⁷ Maastricht kreeg in 1864 ook een HBS, maar dat was een gemeentelijke school.

Emancipatie en assimilatie

In de tweede helft van de negentiende eeuw waren er naast kwalijke vormen van Jodenhaat en erger ook duidelijke emancipatoire ontwikkelingen in Roermond. Joden werden geaccepteerd als volwaardige burgers en konden lid worden van bepaalde verenigingen. Een goed voorbeeld daarvan is de sociëteit Amicitia, opgericht in het jaar 1848 in een poging om de grote tegenstellingen tussen de burgers van de stad te overbruggen.

Na de nog recente afscheiding van België en na Limburgse protestbewegingen tegen het belastingbeleid van de Nederlandse regering was er in Limburg grote onrust tijdens de Europese liberale revoluties van 1848. Velen wilden terug naar België, anderen zochten aansluiting bij de Duitse landen en enkelen streefden naar onafhankelijkheid à la het hertogdom Luxemburg. Amicitia, de naam maakt het duidelijk, streefde naar verzoening van deze partijen. Koopman Charles Cohen en advocaat mr. Simon Cohen sloten zich bij deze vereniging aan, later gevolgd door Isaak Cohen en Jacob Cohen. Aan de hand van de (helaas onvolledige) ledenadministratie van Amicitia is te zien dat de hiervoor al genoemde dr. Levi Voorzanger er in 1880 lid van is geworden. Voorzanger was ook lid van de Groote Sociëteit. Deze beide sociëteiten waren liberaal van aard en voerden een niet op geloofsovertuiging gebaseerd toelatingsbeleid.

Levi Voorzanger was bovendien ook vrijmetselaar. Daartoe was hij lid van de Maastrichtse vrijmetselaarsloge La Persévérance. Als leraar wis- en natuurkunde verbonden aan de neutrale Rijks HBS, als vrijmetselaar, als lid van de Groote Sociëteit en vooral als Jood zal hij de banvloeken van bisschop Paredis, gericht tegen liberalen, vrijmetselaars en Joden als persoonlijke aanvallen hebben beschouwd. Zijn oud-leerling, de katholieke minister van Waterstaat ir. Max Bongaerts, schreef in 1939 over Voorzanger in een gedenkboek van de Rijks HBS: ‘Een bijzondere plaats nemen daarbij dr. Voorzanger en dr. Schreurs in, die zulk voortreffelijk onderwijs in de wiskunde en de natuurkunde gaven. Hun en hun collega’s een dankbaar eeresaluut toegewenst’.

Ook in de sportwereld kon het voorkomen dat Joden werden toegelaten. Zo was een van de leden van de familie Leviticus rond 1890 lid van de Schermen en Gymnastiekvereniging Concordia.³²⁸

Ondanks de weerzin die de katholieke kerk uitstraalde jegens de joodse gemeente – iets wat hierna uitvoerig aan de orde zal komen –, waren er vaak intensieve contacten met medeburgers in de stad. Bij de opeenvolgende lustra en jubilea van de synagoge (1878, 1893, 1903, 1913, 1918, 1928 en 1933) was er

³²⁸ Bergkamp et al., *Vijftig jaar Roermondse Hockeyclub Concordia*, 5.

altijd sprake van betrokkenheid van Roermondse katholieke burgers.³²⁹ De rijkere Joden boden dan zelf cadeaus aan ter verfraaiing van de synagoge. Buurtbewoners uit de Hamstraat, andere Roermondse en derden (in de Joodse verslaggeving steevast aangeduid als ‘andersdenkenden’) stuurden gelukwensen of gaven ook cadeaus, zoals tapijten en karpetten. Officiële instanties zoals burgemeester en wethouders of de politiecommissaris waren aanwezig of lieten zich vertegenwoordigen et cetera. Daarnaast werden gemeenschappelijk activiteiten georganiseerd, zoals de concerten van de Koninklijke Harmonie in februari 1891 met als solisten de dertienjarige violist Jacob Messias en op 2 december 1892 met de pianiste Henriette Lam.

De aanwezigheid van Joden in de stad werd steeds meer zichtbaar. In 1894 kwam er op het Stationsplein een hotel met de naam L’Espérance dat zich geheel op het Joodse publiek richtte. Nadat dit hotel weer opgeheven was, kwam er in mei 1913 opnieuw een voor Joden ingericht hotel, nu met de naam ‘Wilhelmina’. De eigenaar was een zekere D.W. Augurkiesman. Amper anderhalf jaar later nam Jacob Goedhart het hotel over.³³⁰ Al gauw had het in de stad de bijnaam ‘Jodenhotel’. De naam Wilhelmina werd niet zomaar gekozen.³³¹ Er was, zeker in de negentiende eeuw, een grote mate van orangisme bij Joden. Jacob Goedhart heeft vele jaren achtereen een leidende rol in de Joodse gemeenschap van Roermond gehad, zoals hierna nog zal blijken.³³²

Ter gelegenheid van het inhuldigingsfeest van koningin Wilhelmina in november 1898 was er een grote plechtigheid in de synagoge. De burgemeester, de officieren van het garnizoen, de rechtbankpresident, de kantonrechter en vele notabelen waren daarbij aanwezig.

Synagoge en geloofsbeleving

Het synagogecomplex aan de Hamstraat, bestaande uit een oud woon- en bedrijfspand met daarachter de in 1853 gebouwde synagoge, werd in 1896 aan de voorzijde gesloopt. Daar verrezen twee winkel-annex woonpanden met in het midden een lange gang die toegang gaf tot de synagoge, de schoolruimte en het mikwe. Het geheel kreeg aan de straatzijde een opvallende gevel versierd met een groot ornament naar een ontwerp van de plaatselijke architect J.H. Speetjens. Aan de bovenzijde toont het ornament het ronde venster met

³²⁹ Krantenverslagen van de respectieve jubilea zijn *NIW*, 28.06.1878, 09.06.1893, 19.06.1903, 27.06.1913, 25.05.1918, 02.03.1928 en 15.06.1928; *CBIN*, 09.03.1928 en 23.06.1933; *NRC*, 12.06.1928; *Maas- en Roerbode*, 03.05.1893.

³³⁰ *CBIN*, 21.03.1913.

³³¹ In de achttiende en negentiende eeuw was er sprake van een zekere verknochtheid tussen het overgrote deel van de Joodse bevolking en het Huis van Oranje. In de Oranjes zagen Joden de verpersoonlijking van hun rechten en vrijheden en de bescherming daarvan. De negentiende-eeuwse opperrabbijn Tobias Tal sprak over ‘Nederland, Oranje en Israël’. Wallet, ‘Majesteit en minderheid. Vier eeuwen Oranjes en de Joden’, 14-117.

³³² De achternaam wordt vaak geschreven als ‘Goedhardt’.

Davidsschild, daaronder de gekroonde wetstafelen met de Tien Geboden en daaronder een psalmtekst in Hebreeuws schrift. De vertaling daarvan is: ‘Open voor mij de poorten der gerechtigheid; ik zal naar binnen gaan en de Heer loven’.³³³ Het is een voor Noord-Nederlandse synagogen ongebruikelijke voorgevel. Het ontwerp zal geïnspireerd zijn geweest door de architectuur van katholieke kerken en kloosters in Roermond. De gevel met het ornament is wel een duidelijke acte de présence van de Joodse gemeenschap in Roermond geworden. Opmerkelijk is dat de agressie van het nationaalsocialisme zich tijdens de bezetting niet tegen deze gevelornamenten heeft gericht.

Voor de volwaardige beleving van de Joodse godsdienst zijn religieuze functionarissen noodzakelijk. De rabbijn, de *chazan* of voorzanger, de godsdienstleraar, de *sjouchet* (ritueel slachter) en de *moheel* (besnijder) zijn enkelen daarvan. De in Maastricht zetelende opperrabbijn bezocht periodiek zijn gelovigen in zijn ressort. De ringsynagogen hadden zelf geen rabbijn. De belangrijkste permanent aanwezige functionaris was daar de *chazan*, vaak ook aangeduid als leraar/onderwijzer. Voor de plaatselijke organisatie was hij de centrale figuur. Dat wordt ook onderstreept door de vermeldingen van de lokale gemeenten in de jaarlijkse *Israëlietische almanak voor het jaar der schepping*.³³⁴ De *chazan* of leraar (die functies vielen meestal samen) werd daarin stevast vermeld als secretaris van de plaatselijke kerkenraad.

Aan de hand van het Roermondse bevolkingsregister en de almanakken zijn in de negentiende eeuw vanaf 1847 de namen van de opvolgende functionarissen te traceren, telkens met het jaar van hun indiensttreding: Simon Maisonpierre (1847), Salomon van Arend (1852), Juda Izaak de Vries (1853), Levi Lion (1860), Maurits Koster (1885), Levi Simon van Rhijn (1889), Abraham Goudsmit (1891), Mozes de Hes (1892) en Aäron B. Colthof (1898).³³⁵ Wie er voorafgaand aan het jaar 1847 *chazan* in Roermond is geweest, is niet bekend, wel dat er in 1840 al een dergelijke functionaris was en dat zijn salaris in 1843 verhoogd werd van f 100,- naar f 150,- per jaar en in 1847 bij het aantreden van Maisonpierre naar f 300,-.

De gemeente had een *moheel*, Alexander Amsel, die in 1840 met goed gevolg het examen daarvoor afgelegd had. Ook was er in dat jaar al een *sjamos/sjammes* (koster). Zijn jaarsalaris was f 16,-. In het genoemd jaar verscheen ook het eerste ringreglement van de Roermondse synagoge.³³⁶

³³³ Psalm 118, vers 19.

³³⁴ Aanwezig in de Bibliotheca Rosenthaliana, onderdeel van de Universiteitsbibliotheek, Universiteit van Amsterdam.

³³⁵ Levi Lion was vermoedelijk ook *sjouchet*. Hij wordt vermeld met het beroep slagter.

³³⁶ CBIN, 09.03.1928; NIW, 02.03.1928.

Geconcludeerd kan worden dat de Roermondse kille al in 1840 volwaardig was, zodat aan de religieuze behoeften van de leden kon worden voldaan.³³⁷

In Limburg waren, zoals eerder vermeld, de Joodse gemeenten altijd Asjkenazisch van oorsprong. Hoewel de successieve rabbijnen in Limburg altijd – maar veelal zonder succes – hebben aangedrongen op een orthodoxe beleving van het geloof, waren de meesten gelovigen meer in traditioneel of sociaal opzicht Joden. Op *sjabbat* moest immers gewerkt worden en een volledige koosjere levensstijl behoorde vaak niet tot de mogelijkheden. Dat was voor de rabbijn en de *chazan* geheel anders. In en rond de synagoge (*sjoel*) golden de religieuze voorschriften wel degelijk. Het opruimen en schoonmaken van de *sjoel* op zaterdag werd dan ook aan niet-Joodse burens van de synagoge uitbesteed. In 1842 werd zelfs in het kader van een landelijke actie aan de gemeente Roermond verzocht om de marktdag niet op zaterdag te houden. Dat verzoek was vergeefs gebleven. Het motief voor dit verzoek was het financieel nadeel dat ‘de Israëlitische handeldrijvenden’ ondervonden.³³⁸

In 1912 zou *chazan* Hartog Mozes Trompetter in een ingezonden brief in de plaatselijke krant laten weten dat hij er niet van gediend was dat gaskwitanties van de stedelijke gasfabriek tijdens het Israëliisch Paasfeest of op een zaterdag daarna werden aangeboden. Dat was hem overkomen en hij had daarom niet betaald. Verontwaardigd beschreef hij dat, ondanks zijn schriftelijk verzoek om hem op de dag van de sabbat niet lastig te vallen, het gasbedrijf stug daarmee was doorgegaan.³³⁹ Enkele jaren later zou hij in de krant de Israëlitische voorschriften voor het scheren beschrijven. Dat mocht immers niet met een scheermes. Omdat knippen met een schaar niet de oplossing was, moest er een poeder gebruikt worden om de baardharen te verwijderen.³⁴⁰ Het zijn slechts kleine aspecten van een strikte naleving van de eigen religieuze voorschriften door sommigen.

Hoewel hier niet direct aan de orde, is het goed erop te wijzen dat de Verlichting ook invloed uitgeoefend heeft op het Jodendom. Mede onder invloed van de Duits-Joodse filosoof Moses Mendelssohn is er vooral in de Duitse landen sprake geweest van een religieus hervormingsproces. Bart Wallet beschrijft in *Nieuwe Nederlanders* hoe onder invloed van de *Haskala*, de Joodse pendant van de Verlichting, aan het einde van de achttiende eeuw een nieuwe elite, de *maskieliem*, binnen de Joodse gemeenschap ontstond. Ook in Nederland was daar sprake van, zij het dat daar met name aandacht voor juridische emancipatie, educatie, zuiver Bijbels Hebreeuws, afkeer van het Jiddisch en

³³⁷ Joodse gemeente, ook *kehilla*.

³³⁸ *CBIN*, 09.03.1928.

³³⁹ *De Nieuwe Koerier*, 09.07.1912.

³⁴⁰ *Ibidem*, 21.07.1917.

bevordering van de Nederlandse taal aan de orde waren. Het ging om verheffing van het Joodse volk en aanpassing aan heersende normen om integratie te bevorderen.³⁴¹

Aan de beweging tot religieuze hervorming in het midden van de negentiende eeuw heeft J. Frishman een beschouwing gewijd waarin zij motiveert waarom de weerstand daartegen de overhand heeft gekregen. De voorstanders vormden slechts een kleine groep met beperkte belangstelling voor religieuze zaken. De meerderheid van de Nederlandse Joden was echter arm en ongeschoold in religieuze en wereldlijke aangelegenheden. Veel macht was geconcentreerd bij het bestuur van de Nederlands-Israëlitische Hoofd Synagoge in Amsterdam, waar tegenstand werd ondervonden, en vooral was er het verzet van de conservatief Zwi Hirsch Lehren.³⁴²

Pas tijdens het Interbellum in de twintigste eeuw zou er sprake zijn van een liberaal Jodendom. Die ontwikkeling zou nog versterkt worden door de komst tijdens de jaren 1930 van Duitse vluchtelingen met een liberale oriëntatie. De aanhang zou bovendien slechts binnen een kleine, meer ontwikkelde groep gevonden worden.³⁴³

Kiesrecht en ontwikkeling van de economische positie

De stijging op de maatschappelijke ladder is tevens te illustreren aan de hand van de toelating tot het actief kiesrecht. Dat was aanvankelijk gebaseerd op census, de mate van belastingbetaling. Volgens de adreslijst van Roermondse burgers uit 1875 hadden slechts twee Joden volledig actief kiesrecht, zowel landelijk, als provinciaal als gemeentelijk.³⁴⁴ Daarnaast mochten twee andere Joodse inwoners hun stem uitbrengen bij de gemeenteraadsverkiezingen. Bij een Joodse bevolking van naar schatting 130 personen in 1875 zouden van een eveneens geschat aantal van 35 mannelijke volwassenen er dus slechts vier hebben kunnen stemmen. Het landelijk percentage stemgerechtigden was 11,3% van de mannelijke bevolking in het jaar 1870. Dit betekent dat de Roermondse Joden conform het landelijk gemiddelde kiesrecht hadden. In 1890 was dat landelijk percentage stemgerechtigden 24%. In dat laatste jaar hadden in Roermond tien Joden volledig actief kiesrecht bij een geschat aantal Joodse mannelijke kiesgerechtigden tussen de 30 en 35.³⁴⁵ Het criterium was in 1870 het welstandsniveau, gerelateerd aan de jaarlijks te betalen belasting. In 1890

³⁴¹ Wallet, *Nieuwe Nederlanders*, 35-37.

³⁴² Frishman, 'Gij, Vromen, zijt Nederlanders! Gij, onverschilligen, zijt Israëlieten! Religious Reform and Its Opponents in the Mid-Nineteenth Century in the Netherlands', 137-150.

³⁴³ Michman, *Het liberale Jodendom in Nederland 1929-1943*, 11-34.

³⁴⁴ GAR, Adreslijst 1875. Bij de namen van de kiesgerechtigden in deze adreslijst staat vermeld tot welke verkiezingen (landelijk en/of lokaal) dezen gerechtigd waren.

³⁴⁵ GAR, Adreslijst 1890.

was dit criterium om te mogen kiezen fors verruimd na de grondwetswijziging van 1887.³⁴⁶ Die verruiming had dus positief gewerkt voor Roermondse Joden.

Joden waren in Roermond meestal nog kleine middenstanders, onder hen ook wevers en naaisters. Onderzoek heeft uitgewezen dat in de periode 1850-1860 er 37 kooplieden of kramers waren, zeven slaggers en telkens een fabrikant, kapster, horlogemaker, brouwer, letterzetter, velbereider, circusdirecteur, jachtopzichter, landmeester, verspener, militair, koperslaggersgezel, rentenier en huishoudster. Daarnaast vijf kunstrijders, vier godsdienstonderwijzers, twaalf knechten en meiden en vier wevers.³⁴⁷ In de periode 1880-1890 wijzigde dat beeld: een leraar Rijks HBS, een ambtenaar Staats Spoorwegen, een letterzetter, een reizend verkoper, een naaister, een schoenmaker, twee dienstbodes, drie modistes, vier slaggers en 33 kooplieden of kramers en winkeliers.³⁴⁸

Afnemende populatie en landverhuizers

Vanaf het midden van de eeuw is de trend zichtbaar van een afnemende Joodse populatie in Roermond. In de loop van de negentiende eeuw is op veel plaatsen in Nederland de trek naar het Westen van Nederland sterker geworden, en dan vooral naar Amsterdam. Dat was een beweging die zich vrijwel overal in de mediene voordeed. De terugloop van het aantal Joden in Roermond en omgeving kan ook veroorzaakt zijn door de aanzienlijke verbetering van de verbindingen. Roermond kreeg in 1865 een noord-zuid spoorverbinding (Maastricht-Venlo), in 1867 een verkeersbrug over de Maas en in 1879 een spoorbrug over die rivier. Deze laatste als onderdeel van de treinverbinding Antwerpen-Duisburg, de IJzeren Rijn, een verbinding die voortvloeide uit het in 1839 met België gesloten vredesverdrag.

Mogelijk impliceerden deze moderne verbindingen dat de distributie van kleding en schoeisel, vanouds een bedrijfstak waarin Joden actief waren, in andere handen kon overgaan. Bovendien kunnen de vijandelijkheden tussen liberalen en klerikalen – waarover zo dadelijk meer – de sfeer in de bisschopsstad Roermond ook voor Joden onaangenaam hebben gemaakt. Niet in het minst kunnen de tirades van de bisschop en toonaangevende priesters hebben bijgedragen aan de wens van velen om naar toleranter oorden te vertrekken.

De IJzeren Rijn groeide overigens in korte tijd uit tot een belangrijke verbinding voor Oost-Europese landverhuizers.³⁴⁹ Tussen 1870 en 1935 vervoerde de Amerikaanse Red Star Line, de International Navigation Company

³⁴⁶ *Hoe kwam het algemeen kiesrecht tot stand?*, 5 en 10 op website Prodemos,

³⁴⁷ Kunstrijders zullen vermoedelijk kermis- of circusartiesten zijn geweest die paarden bereden.

³⁴⁸ Grotendeels zijn deze gegevens ontleend aan Lemmens, 'Moserisch, de komst van Joodse middenstanders in Roermond 1850-1940'.

³⁴⁹ Freriks, *De IJzeren Rijn. Spoorwegverbindingen tussen Schelde, Maas en Rijn. 175 jaar Spoorweggeschiedenis in Limburg 1828-2003*, 124-125.

of Philadelphia, circa drie miljoen personen vanuit Antwerpen per schip naar de Verenigde Staten. Een aanzienlijk deel van hen waren Joden uit Oost-Europa, op de vlucht voor pogroms en armoede.³⁵⁰ De treinen met deze vluchtelingen moesten vóór de Duitse grens nabij Roermond wachten en mochten Nederland pas doorkruisen nadat er telegrafisch bericht uit Antwerpen was ontvangen dat het voor de overtocht bestemde schip in Antwerpen klaar lag voor transport. Deze speciale treinen mochten alleen overdag rijden en niet in Nederland stoppen. Achteraf is een bizar aspect van deze spoorlijn naar een nieuwe toekomst in Amerika dat de Oost-Europese en Russische landverhuizers via het grote Poolse spoorwegknooppunt in Auschwitz de verbinding met de IJzeren Rijn konden bereiken.

In de Eerste en de Tweede Wereldoorlog zou de verbinding vaak gebruikt worden ten behoeve van de Duitse oorlogsvoering, tijdens de laatste oorlog ook voor deportaties. Incidenteel werden treinen uit Kamp Fort van Breendonk of de Dossinkazerne Mechelen daar gekoppeld aan treinen uit kamp Vught. De wachttijd die nodig was voor zo'n koppeling, verklaart ook het meest bekende verhaal over een deportatie per trein door Roermond. Op het station aldaar was de Joodse verzetsstrijder Selma van de Perre daardoor in de gelegenheid een briefje naar buiten te duwen uit de trein, waarmee zij naar Ravensbrück werd gedeporteerd.³⁵¹

De landverhuizers reisden niet altijd rechtstreeks per trein naar de havensteden Antwerpen of Rotterdam. Uit een ingezonden brief in het *NIW* van 31 mei 1909 van Jacob Goedhart, op dat moment voorzitter van de Roermondse Israëlitische Gemeente, blijkt dat er aanhoudend en al gedurende veel langere tijd een stroom van Joodse 'doortrekkenden' moet zijn geweest, die daarbij Roermond aandeden. Goedhart reageerde op het optreden van de 'Vereniging Steun aan doortrekkenden' die aan de emigranten reisbiljetten verstrekke naar Nederlandse steden. Er werden kennelijk veel reisbiljetten verstrekt naar de grensplaats Roermond. Goedhart vroeg zich af of deze vereniging niet beter reisbiljetten kon verzenden met als doel grotere gemeenten dan zijn woonplaats. Letterlijk schreef hij:

'Doch waarom geeft de vereeniging den emigranten geen reisbiljetten naar grootere gemeenten dan Roermond en stuurt zij haar beschermden ons op de hals. Wij hebben reeds lasten genoeg te dragen. En of het zoo moest zijn, komen zij hier steeds aan in of tegen den avond, zoodat wij bovendien nog voor nachtlogies moeten zorgen. Wij hebben reeds genoeg te zorgen voor de emigranten, die rechtstreeks uit Duitschland hier

³⁵⁰ Hiertoe behoorde o.a. de latere premier van Israël Golda Meir.

³⁵¹ Van de Perre, *Mijn naam is Selma*, 157.

komen. Nog voor 14 dagen werd ik 's avonds om half 12 gewekt door 8 landverhuizers waarvan 4 door de vereniging waren gesteund en hierheen gestuurd en werden zij door mijn tussenkomst onder dak gebracht.³⁵²

Gegevens over de aantallen Joodse landverhuizers die op deze wijze via Roermond als eerste grensstad naar Amerika wilden gaan, zijn niet beschikbaar, maar gelet op de noodkreet van Goedhart moeten het er velen zijn geweest.

Hetzelfde probleem zal zich in andere grenssteden van Nederland ook hebben voorgedaan. Om de nood te kunnen verzachten, was de al genoemde landelijke vereniging opgericht met de naam 'Steun aan doortrekkenden', *Hachnosas Ouregiem* (verzorging van gasten/doortrekkenden).³⁵³ De doelgroep waren de zwervende armen en emigranten.³⁵⁴ Ook Roermond heeft een vereniging met deze naam gekend. Die werd op 19 december 1909 opgericht.³⁵⁵ Enkele maanden later kapittelde Jacob Goedhart zijn geloofsgenoten in Sittard openlijk in het *CBIN* voor het onvoldoende opvangen van emigranten. Na hun aankomst in Sittard zouden de landverhuizers/vluchtelingen gewoon naar Roermond doorgestuurd zijn, zodat de Roermondse gemeente gedwongen was voor de opvang te zorgen.³⁵⁶

Hörstgen als plaats van herkomst

Het dorp Hörstgen is al vaker genoemd, omdat veel Roermondse Joden daarmee banden hadden of voorouders die uit die plaats afkomstig waren. Van hen kan in het bijzonder Andreas Hertzberger genoemd worden. Hij kwam met zijn vrouw Sophia Weinberg rond 1820 naar Roermond.³⁵⁷ Zij kregen elf kinderen van wie er zes in Roermond geboren werden. Twee van hun nakomelingen hebben in Roermond een belangrijke rol gehad in de strijd tegen het nationaalsocialisme. Kleindochter Rosetta Hertzberger trouwde in 1856 met de uit Sittard afkomstige Cesar Egger. Zij exploiteerden een zaak in huiden in Roermond. Rosetta werd al vrij vroeg weduwe, want Cesar overleed in 1879. Haar dochter Rosalia trouwde in 1895 met de uit Assen afkomstige Sallie Hiegentlich. Ook hij vestigde zich in Roermond waar hij een manufacturenzaak begon. Hun jongste zoon Jacob zou

³⁵² *NIW*, 04.06.1909.

³⁵³ De schrijfwijze varieert: ook Hagnosas of hachnosat.

³⁵⁴ *NIW*, 28.07.1905.

³⁵⁵ *Ibidem*, 07.01.1910; *CBIN*, 09.01.1910; *Israëlitische almanak voor het jaar der schepping voor het jaar 5685*. Bestuurders zijn in dat jaar (1924/25) A. Sternfeld en B. Goedhart.

³⁵⁶ *CBIN*, 04.03.1910.

³⁵⁷ Volgens een uitvoerige publicatie in *NIW*, 20.01.1933, zijn Andreas Hertzberger en Sophia Weinberg de stamouders geworden van het geslacht Hertzberger dat in het Nederlandse Jodendom en in de wetenschap een belangrijke rol gespeeld heeft. Een ander beroemd uit Hörstgen afkomstig geslacht is de Joodse familie Wiener. Jacob Wiener en zijn broer Léopold Wiener hebben, komende uit die plaats, enkele jaren in Venlo gewoond, waarna zij naar België vertrokken. Zij waren graveurs en beeldhouwers van internationale faam. Zij graveerden penningen, medailles, munten en postzegels in Nederland, maar vooral in België. Zie: Kasper-Holtkotte, *Im westen Neues* 359.

als auteur in de jaren dertig van de twintigste eeuw in zijn publicaties fel stelling nemen tegen het opkomend nationaalsocialisme. Rosetta's zoon Daniel trouwde rond 1892 met Selma Keijzer. Hun dochter, eveneens met de naam Rosalie, trouwde met de uit Brummen afkomstige Alex Sternfeld. De oudste zoon uit dit laatste huwelijk, Joseph, zou tijdens de Tweede Wereldoorlog toetreden tot het verzet in Noord-Limburg.

Niet altijd eensgezind

De kleine Joodse gemeenschap werd soms verscheurd door ruzies. Mogelijk werd dat veroorzaakt doordat men nogal geïsoleerd leefde in een vrijwel volledig katholieke omgeving. Dat bracht een grote onderlinge afhankelijkheid met zich mee. Hiervoor zijn al de brieven van de gebroeders Goldstein uit 1830 besproken en de correspondentie van Roermondse Joden met het CCIB uit 1838.³⁵⁸

Midden jaren vijftig was er een ernstig verschil van mening binnen de Joodse gemeente over contacten met andere denominaties.³⁵⁹ Tussen de aan de ringsynagoge verbonden leraar Louis de Leeuw en het kerkbestuur was grote onenigheid ontstaan, die was uitgemond in het ontslag van De Leeuw. Hem werd verweten dat hij 'te veel met de Christenen (eenige Catholieke en Protestantsche) kennissen omging' en dat hij 'eenmaal tegenwoordig [was HvdB] geweest bij eene zangoefening, die gehouden werd in de Consistoriekamer der Protest. Kerk'. Het voorval zou te onbeduidend zijn om te vermelden als De Leeuw niet op 5 juli 1856 een uitgebreide en gemotiveerde repliek in de lokale krant *De Roermondenaar* had laten plaatsen. Daarin beschuldigde hij het joods kerkbestuur ervan contacten met dienaren van een ander geloof niet op prijs te stellen en zelfs te verbieden.

Het lijkt niet waarschijnlijk dat de Roermondse Joden destijds voor een volledige afzondering zouden hebben gekozen tussen hun circa achtduizend medeburgers, ook al waren deze vrijwel allen katholiek en enkelen van hen protestant. De emoties van een publiekelijk uitgevochten onenigheid zullen hier voor enige overdrijving hebben gezorgd. Mogelijk speelde ook de vrees van het Joodse bestuur voor de vaak hardnekkige bekeringspogingen van protestantse en vooral van katholieke zijde een rol.

Een ander intern geschil dat zelfs voor de rechtbank in Roermond werd uitgevochten, bereikte het *Weekblad van het Regt*, het juridisch tijdschrift van Nederland in de negentiende eeuw.³⁶⁰ De paardenkoopman J. Neuman weigerde als oud-bestuurder van de synagoge zijn documentatie af te geven en

³⁵⁸ Zie hiervoor hoofdstuk II.1.10.

³⁵⁹ *De Roermondenaar*, 21.06.1856, 28.06.1856 en 05.07.1856.

³⁶⁰ *Weekblad van het Regt*, nr. 2838, 29.10.1866.

verantwoording af te leggen aan het nieuwe bestuur. Hij was van 17 april 1862 tot 11 februari 1865 penningmeester geweest. Mr. S.J. Cohen, nog kort voordien advocaat in Roermond en midden jaren zestig werkzaam in Maastricht, stond hem bij. Neuman was, en dat is wel opvallend, tegelijk met zijn advocaat destijds tot bestuurslid gekozen. Neuman betwistte dat de nieuwe voorzitter S. Silverberg op de reglementair vereiste wijze gekozen was. De rechtbank Roermond passeerde bij vonnis van 15 maart 1866 dit verweer en veroordeelde Neuman in de kosten. De achtergrond van dit geschil is niet te achterhalen.

Een wonderlijk bericht verscheen op 27 februari 1874 in het *NIW*. Daarin werd gewag gemaakt van tweedracht die jarenlang onder de leden van de Roermondse Israëlitische gemeente zou hebben geheerst en zelfs nadelig was geworden voor de eigen godsdienstige belangen. Enkele weken daarvoor was evenwel het huwelijk voltrokken van mej. S. Bloemendal (vermoedelijk Sophia Bloemendal, geboren in 1840) met de heer Nathans uit Grave. Alle leden van de gemeente waren uitgenodigd geweest voor dit feest. Het huwelijk had tot een algehele verzoening geleid.

Een conflict van andere aard was de aanstelling op 7 juni 1885 van Maurits Koster tot onderwijzer aan de eigen Joodse school. Met hem werd tot in detail vastgelegd wat zijn verplichtingen waren tot en met het maandelijks op de eerste zondag ophalen van de bijdrage aan de gemeente. Drie en een half jaar later kreeg hij eervol ontslag met als reden de behoefte van de gemeente aan een ‘Chochet’ (bedoeld zal zijn een *sjouchet*). De behoefte aan koosjer voedsel was kennelijk groter dan die aan onderwijs. Het lijkt er meer op dat er een reden gevonden moest worden voor het ontslag, dan dat het aangevoerde argument de werkelijke reden zou zijn geweest.³⁶¹

Toch kan er nog een geheel ander aspect een rol hebben gespeeld. In de loop van de negentiende eeuw constateerden Joodse schoolinspecteurs dat ouders ieder excuus gebruikten om hun kinderen niet naar het eigen religieus onderwijs te sturen, maar wel naar een neutrale school. Volgens de rabbijn-schoolinspecteur J. Fränkel was er in 1863 onder andere in Heerlen, Meerssen en Venlo zelfs geen enkel religieus onderwijs meer. In Limburg zou er onder de Joden slechts een gering enthousiasme zijn voor de eigen religie.³⁶²

Het zijn slechts enkele kleine perikelen van een niet al te omvangrijke Joodse gemeenschap in de periferie van Nederland. Dat het leven van de Roermondse Joden meestal harmonieus moet zijn verlopen, valt ook op te maken uit de periodieke berichten over Roermond in het *NIW* en het *CBIN*.

³⁶¹ MJHM, inv.nrs. 8419- 8420.

³⁶² Dodde, ‘Jewish Education in Schools in the Netherlands from 1815 to 1940’, 82.

II.2.3 De katholieke kerk als machtsfactor en de tegenstelling liberaal versus klerikaal

De katholieke kerk en andere denominaties

De Franse Revolutie van 1789 en de daarop volgende verovering van de Zuidelijke Nederlanden hebben het vuur voor de Verlichting aangewakkerd. Van Verlichting, ook in katholieke kringen, was in Roermond al in het vierde kwart van de achttiende eeuw sprake, zoals onder meer blijkt uit het hiervoor besproken Lofdicht uit 1787.³⁶³ Tijdens de Franse overheersing werden aanvankelijk, met name tijdens de periode van het *Directoire* (1795-1799), de katholieke kerk en de geloofsbeleving onderdrukt. Het concordaat van 15 juli 1801, gesloten tussen paus Pius VII en consul Napoleon Bonaparte, betekende voor de kerk in Roermond, afgezien van de opheffing van de stad als bisschopszetel, het einde van die onderdrukking. Maar van lieverlee waren, zelfs al in de Franse tijd, de idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap toch onder druk komen staan.

De restauratie na het Congres van Wenen leidde in veel landen tot een terugkeer van praktijken uit het ancien régime. In de Duitse landen, voor zover die tot de Franse invloedssfeer hadden behoord, verloren Joden hun positie van gelijkwaardigheid. In de na dat Congres weer herstelde Kerkelijke Staat werden onder het bewind van paus Pius VII vanaf 1815 de Joden, die onder Frans bewind vrije burgers waren geweest, in het getto teruggedreven. Tegelijkertijd werden zij daar onderworpen aan gedwongen bekeringen, vaak gepaard gaande met kinderroof.³⁶⁴ Ook werden de zogenaamde bekeringspreken weer ingevoerd. Daarbij moesten Joden na de sabbatsdiensten in een kerk bijeenkomen om daar naar urenlange veroordelingen van hun rabbijnen en geloofsregels te luisteren. Dat was een praktijk uit de achttiende eeuw die aan het begin van de Franse tijd was afgeschaft. Eeuwenoude verdachtmakingen van Joden – te denken valt aan godsmoord, winstbejag, kindermoord en aftappen van bloed, brandstichting in kerken, vertrappen van hosties – werden door de katholieke kerk weer gepropageerd.³⁶⁵

In Roermond bleef in de opeenvolgende perioden van het Verenigd Nederlands Koninkrijk, het Belgische en daarna het Nederlandse Koninkrijk de liberale sfeer overheersend. De nieuwe verworven vrijheid stelde de kerk in staat om haar oude macht langzaam te heroveren. Tijdens de twintig jaren van Franse overheersing was een einde gekomen aan de bijna alles overheersende positie van de katholieke kerk. Veel kerkelijke eigendommen waren immers door de

³⁶³ Zie hiervoor ook: Van der Bruggen, 'Een Roermonds Lofdicht uit 1787', 76-99.

³⁶⁴ Kertzer, *The Popes against the Jews*, 38-59.

³⁶⁵ Ibidem, 63-64.

Franse overheid genaast en te gelde gemaakt. Instituties, zoals het eigen seminarie en de bisdomorganisatie, waren opgeheven.³⁶⁶

Intussen hadden echter ook andere denominaties een plek in de Limburgse gemeenschap gekregen. Bij de eerste religietelling onder Frans gezag in 1809 waren er in het deel van het departement Nedermaas dat thans tot Nederland behoort – dus Midden- en Zuid-Limburg, inclusief Venlo –, 1513 gereformeerden en 323 lutheranen. Het totaal van de bevolking in dat gebied bedroeg toen 125.176 inwoners. In het Nederlandse deel van het departement Roer – globaal Noord-Limburg – waren rond het jaar 1800 360 gereformeerden en 40 lutheranen. In 1809 waren er in de stad Roermond protestanten noch Joden. Wel waren er in het arrondissement Roermond (als onderdeel van Nedermaas) 229 hervormden, 21 lutheranen en 22 Joden. Dat bestuurlijke arrondissement omvatte toen naast Midden-Limburg, inclusief Venlo, ook een aantal kantons in het huidige Belgisch-Limburg.

In 1829 woonden er in de stad Roermond 98 protestanten (hervormden) en 29 joden op een bevolking van 5397 personen. Twintig jaar later waren die cijfers voor de stad 256 (inclusief evangelisch-lutheranen, een enkele doopsgezinde en een remonstrant) respectievelijk 134 bij een bevolking van 7212 personen.³⁶⁷ Er was in de meeste steden van Limburg na 1813 een toevloed gekomen van protestantse ‘Hollanders’, van Duitsers en van Joden. Langzaam maar zeker verloor Limburg zijn unieke karakter van een vrijwel homogeen katholiek landsdeel.

Verlicht versus ultramontaan

De verlichte katholieken uit de achttiende eeuw en hun opvolgers werden samen met deze nieuwe burgers in de eeuw daarna beschouwd als ‘liberalen’. In feite waren zij vooral antiklerikale katholieken, bij wie de niet-katholieke nieuwkomers zich aansloten. Vrij algemeen deelden zij de wens een strikte scheiding tussen kerk en staat in stand te houden, een nieuwe maatschappelijke machtspositie van de kerk tegen te gaan en openbaar onderwijs te propageren.

Uiteindelijk waren in de Franse jaren (1794-1814) ook de fundamenteën gelegd voor een ondernemende, liberale en kunstzinnige stad. De eerste helft van de negentiende eeuw was voor Roermond er een van grote dynamiek.³⁶⁸ Er waren,

³⁶⁶ Het seminarie van het bisdom Roermond werd opgeheven bij de Wet van 5 frimaire an VI (25 november 1797). Het bisdom zelf eindigde als gevolg van het Concordaat van 15 juli 1801.

³⁶⁷ De Kok, *Nederland op de breuklijn*, 277 en 457. De grootste concentratie van protestanten en Joden vond men in 1809 in het arrondissement Roermond in de stad Venlo, respectievelijk 191 en achttien personen. Zie ook Nissen, ‘Religie en kerk in het Limburgse Maasdal’, 119. Voor de berekening van het aantal leden van de Joodse gemeente in Roermond moeten de Joden in Linne meegeteld worden.

³⁶⁸ Nissen, *Roermond. Biografie*, 283. Voor de industriële ontwikkeling, zie: Linssen, *Verandering en verschuiving. Industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg, 1839-1914*, 60-65. Ook Van der Bruggen, ‘De papierindustrie in Roermond en Swalmen deel I, Burghoff Magnée & Co’, 127-128.

zoals we zagen, opzienbarende industriële ontwikkelingen. Die hadden op de ‘nieuwe Nederlanders’ ongetwijfeld een grote aantrekkingskracht.³⁶⁹

Maar er was tegelijkertijd ook een andere ontwikkeling gaande. De katholieke kerk in Limburg heroverde juist in die periode langzaam maar zeker haar oude plaats in de maatschappij. Anders dan in de rest van Nederland hebben de katholieke en de Joodse gemeenschap in Limburg niet beide tegelijkertijd gestreden bij hun streven om gelijke rechten te verkrijgen.³⁷⁰ In het van oorsprong vrijwel volledig katholieke Limburg kon men de Joden blijven zien als vreemde indringers.

De man die het meest aan het machtsherstel van de katholieke kerk in Limburg heeft bijgedragen, is bisschop Joannes Augustinus Paredis (1795-1886) geweest. Hij werd in 1840 administrator van het vicariaat Limburg met de inhoudsloze titel ‘bisschop van Hirene’. Wat opvalt, is dat hij in die periode van herstel van zijn kerk nog normale betrekkingen met joden kon onderhouden, zoals bleek uit het hiervoor al gememoreerde vriendelijke overleg dat hij in 1847 heeft gehad met opperrabbijn Leib Benjamin Schaap over de vestiging van een synagoge in zijn stad. Bij het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 werd hij officieel bisschop van Roermond. Hoe ook over hem gedacht wordt, gelet op zijn onverbloemde afkeer van of misschien wel haat jegens joden, zijn energie en toewijding aan de zaak van zijn kerk staan vast. Toen hij op 91-jarige leeftijd stierf, liet hij Limburg, zowel zijn bisdom als de provincie, achter als een welhaast monolithisch katholiek georganiseerd blok.

Tot in het midden van de daaropvolgende twintigste eeuw zou de politieke macht bijna uitsluitend in katholiek-klerikale handen blijven. Het gehele maatschappelijk leven was of werd katholiek georganiseerd, evenals de economische wereld van arbeiders- en werkgeversverenigingen, de landbouw, het bijzonder onderwijs, de plaatselijke en provinciale persmedia, de zorg voor zieken en ouderen, het sociëteitsleven, de amusementswereld en de sportorganisaties.³⁷¹ Voor protestanten en joden resteerden in Limburg nog slechts enkele niet verzuilde plekken in dit door en door katholieke landschap, daargelaten dat zij ook zelf hun eigen verzuilde instellingen opbouwden.

Hier moet ook gewezen worden op het felle antiliberaal sentiment in een aantal pauselijke bullen en encyclieken uit de eerste helft van de negentiende

³⁶⁹ De term ‘Nieuwe Nederlanders’ is ontleend aan het gelijknamige boek van Wallet.

³⁷⁰ Zie voor de geheel andere ontwikkeling in de Bataafse Republiek en de debatten in de Nationale Vergadering: Ramakers, ‘Conservatisme en antisemitisme’, 62-62. Daar waren katholieken en Joden beiden minderheden. Dat leidde in de periode tot globaal 1860-1870 tot een minder vijandige verhouding tot elkaar. In ‘Parallel Processes? The Emancipation of Jews and Catholics in the Netherlands 1795/96-1848’, 33-40, betoogt Ramakers dat de bewering in het *NIW* van 08.05.1868 omtrent de goede verstandhouding tussen de joodse en de katholieke minderheden in de voorafgaande jaren berust op een oppervlakkige waarneming.

³⁷¹ Zie voor Paredis: Gijzen, *Joannes Augustinus Paredis 1795-1886. Bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd*.

eeuw, vooral *Mirari vos arbitramur* (1832) en *Singulari nos* (1834) van paus Gregorius XVI. Deze hebben zeker bijgedragen aan de intolerantie en strijd met ‘andersdenkenden’. Encyclieken met dezelfde teneur, zoals *Quanta Cura* uit 1864 en *Pascendi Dominici Grecis* uit 1907, zullen in het vervolg nog aan de orde komen. Gregorius XVI is overigens ook berucht vanwege zijn uitdrukkelijke handhaving van voor joden grievende carnavalsgebruiken en zijn edict van 18 juli 1838, waarbij bepaald werd dat joden onder geen beding buiten enig getto mochten wonen en aan hen het recht werd ontzegd eigendom te bezitten buiten het getto.³⁷²

In de loop van de negentiende eeuw was zo de macht van de katholieke kerk over het openbare leven in Limburg, vooral over het onderwijs en de pers, overheersend geworden. Voor de aanhangers van de bisschop was diens woord ook wet. Zij werden aangeduid als ‘klerikalen’. Men kan hen beter ‘ultramontanen’ noemen, katholieken die de autoriteit van de paus in geloofszaken en in maatschappelijke kwesties altijd en ten volle onderschreven.³⁷³ Bisschop Paredis en zijn aanhang streefden ernaar Limburg tot een eensgezinde katholieke provincie te maken. Waar de provinciegrenzen samenvielen met de grenzen van het bisdom Roermond, lag dat voor hen voor de hand. In de strijd daarvoor zagen zij de liberalen als tegenstanders.

Aanvankelijk hield Paredis zich buiten de Roermondse en ook de provinciale politiek. Hij veranderde die houding aanvang jaren zeventig en greep in 1875 hardhandig in bij de Roermondse gemeenteraadsverkiezingen. Het gevolg was dat in dat jaar de gehele gemeenteraad verkleurde van liberaal naar klerikaal. De liberale burgemeester Louis Beerenbroek, die al vanaf 1856 die functie vervuld had, zag zich gedwongen af te treden. Nadien heeft de stad uitsluitend burgemeesters gehad die behoorden tot de katholieke partij, zulks met één kortstondige uitzondering.³⁷⁴ Vanaf eind 1891 was de liberaal Louis Geradts, telg van een plaatselijke patriciërsfamilie, burgemeester van Roermond. Bij zijn dood eind oktober 1893, bleek hoe welwillend hij tegenover de Joden in zijn stad had gestaan. Hij had een bedrag groot f 500,- gelegateerd aan het Roermonds Israëlitisch Armbestuur.³⁷⁵

³⁷² Kertzer, *The Popes against the Jews*, 75-76.

³⁷³ Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel*, 24, formuleren een uitvoerige omschrijving van ultramontanisme: loyaliteit aan paus en onfeilbaar gezag; een katholiek reveil tegen de geest van de moderne tijd, tussen liberalisme en socialisme in, maar deze beide sterk afwijzend; gericht op rust, orde en harmonie; een bijzondere mentaliteit, gevoelens van onzekerheid, angst en bedreiging naast zekerheid en triomfalisme en overtuiging van een eigen thuis. Een eigen theologie over pauselijk gezag, onfeilbaarheid en centralisme, eigen juridische codex en een uitzonderlijke manier van denken. Maar ook een beweging met een utopie, verlangen naar een samenleving, in Europa en wereldwijd, met maatschappelijke verzoening, harmonie met elkaar en God centraal.

³⁷⁴ Hierbij zijn de NSB-burgemeester Lensing en zijn door de bezetter in 1944 en 1945 aangewezen opvolgers buiten beschouwing gelaten.

³⁷⁵ *CBIN*, 20.11.1893. Volgens de gulden/euro calculator van het IISG is dit bedrag gelijk aan ongeveer € 7.000,- in 2020.

Het liberaal-klerikale gevecht is beter aan te duiden als een strijd tussen verlichten en ultramontanen. Vanaf 1850 kon de katholieke kerk onder leiding van Paredis in die strijd overwinning na overwinning boeken. In Roermond nam de bisschop het Koninklijk College met het gymnasium, de hoogste vorm van middelbaar onderwijs, over. De lerarensalarissen, die voorheen zwaar hadden gedrukt op de stadsbegroting, werden voortaan bekostigd door het bisdom. De consequentie hiervan was wel dat het lerarenkorps tijdens de aanvangsjaren voor een groot deel bestond uit voor onderwijs onbevoegde priesters.

II.2.4 Joden en de media in de negentiende-eeuw

De opkomst van lokale kranten en Quanta Cura

Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 heeft de macht van Paredis, die zich vanaf dat moment bisschop van Roermond mocht noemen, aanzienlijk versterkt. In 1856 nam hij het plaatselijke advertentieblad over en gaf dat weekblad de naam *Maas- en Roerbode*.³⁷⁶ Hij toonde daarmee aan een kind van zijn tijd te zijn. De pers bood hem een kans zijn boodschap op brede schaal bekend te maken en de publieke opinie te beïnvloeden. De persvrijheid in Nederland, het steeds verbeterend onderwijs en de technische verbeteringen van het drukproces maakten kranten en weekbladen tot middelen met een grote publieke macht. De afschaffing in 1869 van het dagbladzegel, de hoge belasting op het uitgeven van kranten, zou later de mogelijkheden kranten uit te geven aanzienlijk doen toenemen. Tientallen jaren achtereen werd het blad de publieke spreekbuis van Paredis.

Enerzijds hield de bisschop zich aanvankelijk buiten de politiek, anderzijds liet hij niet na banvloeken uit te spreken over onder andere het in 1855 opgerichte liberale blad *De Roermondenaar*. In dat blad was gesteld dat het publieke domein geen ‘clerocratie’ mocht worden en dat het principieel beginsel van scheiding van kerk en staat betekende dat onderwijs openbaar zou moeten zijn.³⁷⁷ Deze stellingen en de kritiek op het door de kerk verzorgde onderwijs brachten Paredis en zijn priesters ertoe openlijk te waarschuwen voor deze liberale krant. Zij gebruikten hun meest doeltreffende middel en deden de krant in de ban. *De Roermondenaar* bezweek in 1858 onder dat kerkelijk geweld.

³⁷⁶ Paredis nam het advertentieblad *Marktberigten te Roermond* over. Dat blad verscheen vanaf aanvang jaren veertig. Het was een zogenaamde ‘lilliputter’, een krantje ter grootte van een/derde van een A4. Met dat formaat was de uitgever geen dagbladzegel verschuldigd. Het bevatte merendeels advertenties en soms ook nieuwsberichten.

³⁷⁷ *De Roermondenaar*, 12.12.1857, 1; 19.12.1857, 1.

Een jaar later verscheen er opnieuw een liberaal weekblad, nu onder de naam *De Volksvriend*. Het kwam nadien onder leiding van de drukker en uitgever Jos. Raemaekers. Dat blad heeft op felle toon oppositie gevoerd tegen het beleid van Paredis en zijn bisdom. Het verdedigde bijvoorbeeld consequent de maatschappelijke positie van Joden. In menig opzicht was het zijn tijd vooruit. Het stelde misbruik door priesters aan de orde en propageerde lijkverbranding, om maar enkele onderwerpen te noemen. In 1893, twee jaar voor zijn dood, moest Raemaekers de uitgave van *De Volksvriend* beëindigen. De tegenwerking van het bisdom, maar ook van de door de klerikaal-katholieke partij geregeerde stad Roermond, die geen advertenties meer plaatste en ook het abonnement opzegde, was te groot geworden.³⁷⁸

Het verschijnen van de encycliek *Quanta Cura* van paus Pius IX aan het einde van datzelfde jaar 1864 heeft grote invloed op het leven in Roermond gehad. De paus veroordeelde daarin onder meer de vrijheid van meningsuiting, het primaat van de staat over de kerk, het recht van de staat om in het onderwijs te voorzien en de vrije wetenschapsbeoefening. Zijn bijgevoegde *Syllabus seu collectio errorum* bevatte tachtig vermeende dwalingen, waaronder het protestantisme, het liberalisme en het socialisme. Ramakers noemt deze encycliek ‘een radicale afwijzing van alles wat zich buiten de eigen vertrouwde katholieke gemeenschap afspeelde’.³⁷⁹ Mede onder invloed van deze encycliek en de *Syllabus* groeide de spanning in de stad Roermond en werden de verhoudingen slechter. Om de al bestaande liberale sociëteiten te beconcurreren werden op initiatief van de bisschop strikt katholieke gezelschappen opgericht en werden bestaande verenigingen op katholieke leest geschoeid. Waar mogelijk werden liberale kranten in Limburg opgekocht en omgevormd naar klerikaal model.

De Volksvriend onder leiding van Raemaekers bleef in deze jaren de klerikale partij met grote felheid bestrijden, maar werd, zoals hiervoor al is vermeld, langzaam maar zeker monddood gemaakt. De heftige twisten tussen liberalen en klerikalen in Roermond haalden regelmatig de landelijke pers.³⁸⁰ De verdeeldheid in Roermond werd in de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* als volgt beschreven:

³⁷⁸ Van de Schoor, ‘*De Volksvriend: Weekblad van Roermond. Een studie van een blad dat een belangrijke rol vervulde in de culturele nieuwsvoorziening voor de liberale elite van een provinciestad in de negentiende eeuw*’, op website researchgate.net.

³⁷⁹ Ramakers, ‘Conservatisme en antisemitisme’, 68.

³⁸⁰ Het geschil liberaal-klerikaal in Roermond wordt uitvoerig besproken in Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw*, 29-138. Ook in: Nissen, *Roermond. Biografie*, 442-447. Voor Jos. Raemaekers zie De Ranitz, *Louis Raemaekers ‘Met pen en potlood als wapen’*. *Politiek tekenaar van wereldfaam in de Eerste Wereldoorlog*, 22-31.

‘Wat zal thans de toekomst van Roermond worden? Bij het opzweepen der gemoederen, als de laatste maal heeft plaats gehad, staat te bezien, dat nieuwe geestverwanten van de clericale partij weldra de vacante plaatsen in den Raad met een kleine numerieke meerderheid zullen aanvullen. Welligt zal zich alsdan het verschijnsel voordoen, dat zich meermalen in de zuidelijke provinciën vertoond heeft, namelijk, dat een zekere mate van moedeloosheid zich van de meer onafhankelijk-gezinden meester maakt. Tegen eene partij, die geene middelen ontziet, als bij de laatste verkiezingen gebezigd zijn, is het toch niet vol te houden, zoo denken velen. Mogten wij ons daarin vergissen en blijve ieder wakker op zijn post!’³⁸¹

Dat deze Drentse krant als eerste redacteur een uitgesproken liberaal had – Jan Albert Willinge Gratama –, verklaart wellicht de felheid van dit standpunt over de Roermondse politieke strijd.

De macht van de bisschop en de strijdlust van zijn priesters werden door de Franse journalist Henry Havard in 1876 als volgt verwoord:

‘On a vu dans cette petite ville de Roermond, l’évêque du haut de son siège, présider aux élections municipales et lancer des mandements contre les candidats libéraux. Le clergé, à sa suite, entrain carrément dans la bataille, sans songer qu’il en sortirait amoindri’.³⁸²

Het woord ‘stadsoorlog’ is te zwaar, maar de beide partijen leefden in een voortdurend conflict dat om het minste of geringste kon oplaaien en tot schelden en vechtpartijen kon leiden. Deze vijandige verhoudingen kunnen bijgedragen hebben aan de terugloop van de Joodse gemeenschap in Roermond die tezelfdertijd plaatsvond.

Beeldvorming in de oudste negentiende-eeuwse kranten

Wie meer wil weten over het dagelijkse doen en laten in de Roermondse Joodse gemeenschap in de negentiende eeuw is aangewezen op kranten uit die tijd. Het archief van de Israëlitische gemeente is tijdens de Tweede Wereldoorlog vrijwel geheel verloren gegaan.³⁸³ In Roermond verschenen vanaf 1856 twee (week)bladen. Dat waren zoals hiervoor vermeld de klerikale *Maas- en Roerbode* en de liberale *De Roermondenaar*, later opgevolgd door *De Volksvriend*. In 1888 kwam er de klerikale *De Nieuwe Koerier* bij. De twee

³⁸¹ *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 13.08.1875.

³⁸² Havard, *La Hollande pittoresque / Les frontières menacées*, 405.

³⁸³ Het Roermondse gemeentearchief heeft slechts enkele archivalia uit de periode van vóór 1945. In het RHCL in Maastricht bevindt zich het archief van de Maastrichtse Israëlitische gemeente en het ressort Limburg. Dat archief bevat hoofdzakelijk gegevens over de Joodse gemeente in Maastricht.

klerikale bladen fuseerden in 1904 en hielden de naam van laatstgenoemde aan als koptitel. Tijdens de jaren zeventig was er nog gedurende een beperkt aantal jaren het *Nieuwsblad van Roermond*, een neutrale krant waarin geen onvertogen woord over Joden voorkwam. Het nieuws over de Joodse gemeenschap werd dus aan de lezers voorgeschoteld met een klerikale, liberale of neutrale bril. De verschijnfrequentie werd van lieverlee verhoogd naar drie edities per week. Alleen *De Volksvriend* bleef een weekblad.

Ook het *NIW* bevat berichten over Roermond en wel vanaf 1865, het jaar van zijn oprichting. Het CBIN rapporteerde vanaf zijn oprichtingsjaar 1886 eveneens regelmatig over ontwikkelingen in Roermond die voor Joden van belang waren. Het zijn veelal door het eigen kerkbestuur aan de redacties van de Joodse kranten gestuurde berichten over bestuursmutaties, beschikbaarheid van de *moheel*, de komst of het vertrek van een nieuwe voorzanger, bezoeken van de opperrabbijn, het behalen van examens of de viering van feesten, vooral de lustrumvieringen van de in 1853 gebouwde synagoge. Maar van tijd tot tijd stonden er ook felle klachten in over het optreden van bisschop Paredis en dat van hoge katholieke geestelijken of over berichtgeving in de klerikale pers.

In de korte periode waarin *De Roermondenaar* verschenen is, 1855-1858, publiceerde het blad, afgezien van de hiervoor genoemde ingezonden mededelingen, twaalf berichten over Joden in het algemeen zonder enige wanklank in de tekst. De redactie noemde het aantal Joden dat in het Nederlandse leger zou dienen, meldde de gelijkberechtiging in 1856 van Joden in Zwitserland, schreef met verontwaardiging over de brute versterking door dorpsbewoners in juli 1857 van een Joodse begrafenis in Vierlingsbeek,³⁸⁴ verbaasde zich over het optreden van de burgemeester van de stad Saaz (Žatec in Tsjechië) die Joden verworven rechten wilde onzeggen, betreurde het al enige jaren oude besluit van de Oostenrijkse keizer van 2 oktober 1853 waarbij Joden opnieuw uitgesloten werden van het recht van het verwerven van grondbezit, debatteerde fel met de klerikale concurrent over een boek van een Joodse auteur en meldde de ontzetting van een Joodse onderwijzer uit zijn betrekking aan een algemene school in Praag.

Een opmerkelijk bericht was de mededeling op 26 september 1857 dat in Wenen dr. S. Brunner, redacteur van de katholieke maar vooral antisemitische *Kirchenzeitung* een openbaar colloquium wilde houden met twee opponenten om zijn stellingen te bewijzen. Zijn eerste stelling betrof de door hem vermeende antikatholieke aard van de ‘Vereniging tot bescherming van dieren’. Zijn tweede stelling was dat Joden christenkinderen vermoord hadden. Zijn

³⁸⁴ *De Roermondenaar*, 08.08.1857.

uitdaging tot dit debat was gericht tot twee personen ‘die in dagbladen alhier tegen de *Kirchenzeitung* te velde getrokken zijn’.³⁸⁵

Deze berichtgeving door *De Roermondenaar* zou niet het vermelden waard zijn geweest, ware het niet dat de klerikale-katholieke concurrent *Maas-en Roerbode* een totaal andere toon aansloeg. Op 2 mei 1857 heette het:

‘Als men onder al de Israëlieten van Parijs het vermogen der bankiers, kooplieden, kapitalisten enz. die de Joodsche godsdienst belijden, verdeelde, zou elk van hen ongeveer 12.500 franken jaarlijksch inkomen erlangen. Dezelfde berekening voor Christenen makende, dan krijgt ieder Christen bij de deeling slechts een inkomen van 300 franken per jaar.’

Ook plaatste deze krant met grote regelmaat berichten over het totale aantal Israëlieten in Europa of zelfs op de wereld in verhouding tot de wereldbevolking en concludeerde dat zij er een 110^e deel van uitmaken. Na een grote stadsbrand in het Poolse Sezuczyn volgde de mededeling dat daar grotendeels Joden en smokkelaars woonden. De geruchtmakende zaak van het Joodse jongetje Edgardo Mortara werd vermeld zonder aan te geven wat er eigenlijk aan de hand was. Kennelijk speelde ook in Nederland dat schandaal over het bij zijn Joodse ouders in opdracht van de paus Pius IX weggeroofd jongetje. Op deze affaire zal hierna nog worden ingegaan.³⁸⁶

Toen er gelden werden ingezameld om paus Pius IX te steunen in zijn strijd tegen de Italiaanse eenwording, vermeldde de redactie bij de naam van zekere Isaak Beeren: ‘Al ben ik smous of Jood, ik geef voor de paus in nood’.³⁸⁷ In 1860 schrok de krant er niet voor terug om te schrijven:

‘Eene korrespondentie uit Napels schrijft dat Engelsche Joden als gieren op het koninkrijk zijn neergevallen en zich tot ongehoord lage prijzen van de kostbaarheden uit de kerken hebben meester gemaakt. Nooit heeft men te Napels meer kinderen Israëls gezien dan nu, die in gestolen goederen, voddren en oude kleeren te Londen handel drijven, zegt de korrespondent. Zij zijn de ware overwinnaars en slepen alles weg. Garibaldi laat begaan. Nu zullen al die voorwerpen van kunst en archeologie, die gouden en zilveren voorwerpen, sedert zoovele eeuwen door het volk in ere

³⁸⁵ De priester Sebastian Brunner (Wenen 1814-1893) wordt door historici zoals Erika Weinzierl, prominent lid van de vereniging *Aktion gegen den Antisemitismus in Österreich*, beschreven als een ‘sleutelfiguur in het katholieke antisemitisme’. Brunner hechte eraan zichzelf tijdens zijn reizen in Frankrijk voor te stellen als een ‘vader van het Duitse antisemitisme’. Hij streed tegen Verlichting, liberalisme en democratische tendensen vanuit een katholiek-conservatief standpunt.

³⁸⁶ Zie hierna II.2.4, het subhoofdstuk ‘Het *NIW* en het *CBIN* en de Limburgse Jodenhaat’.

³⁸⁷ ‘Smous’ is een scheldnaam voor een Jood. In de achttiende eeuw werd die naam speciaal voor de zwervende, voornamelijk Hoogduitse Joden gebruikt. Beem, *Resten van een taal. Woordenboekje van het Nederlandse Jiddisch*.

gehouden, de museums van het protestantsche Engeland gaan versieren.’³⁸⁸

In *De Volksvriend* van 4 en 18 februari 1865 zijn de uitvoerige reacties te vinden van advocaat Simon Cohen op een vilein commentaar van de *Maas- en Roerbode* van 21 januari daaraan voorafgaand. In de weergave van Cohens betoog bij een strafzaak, waarin moord ten laste was gelegd, was plotseling door de laatstgenoemde krant aan zijn Joodse afkomst gerefereerd.³⁸⁹ Als strafpleiter had hij beschouwingen ten beste gegeven over de doelmatigste wijze om de maatschappij zedelijkerwijze te verbeteren. Het middel daartoe lag volgens hem in de beschaving en het onderwijs en niet in het bedreigen met lichamelijke straffen, helse pijnigingen en de doodstraf.³⁹⁰ Brutaal had de redacteur van de *Maas- en Roerbode* midden in de geciteerde tekst van Cohen toegevoegd:

‘Bedoelt mr. Cohen misschien ook de tijden van Mozes en andere Joodsche wetgevers, die op uitdrukkelijk bevel van God de doodstraf en andere lichamelijke kastijdingen invoerden of met gestrengheid handhaafden, terwijl zij bovendien de misdadigers met de regtvaardige wraak Gods zoowel in dit als in het toekomstig leven bedreigden? In dat geval doet hij zijn zoo bijzonder door God geprivilegieerd voorgeslacht weinig eer aan!’

Cohen vroeg zich daarna af of de katholieke krant wel het onderscheid kende tussen een godsdienstig en een wetenschappelijk vraagstuk en verweet het blad weinig blijk van doorzicht en tact te bezitten omdat hij, Cohen, aan het begin van zijn pleidooi betoogd had dat hij de godsdienst in het algemeen als een hefboom tot beschaving, tot heil der mensheid en tot voortplanting der zedenleer had erkend.

In een tweede, wat emotionelere reactie stelde Cohen de vraag of het de bedoeling van de *Maas- en Roerbode* was geweest om haar lezers die hem, Cohen, niet kenden, te doen weten dat hij een Jood was. ‘Misschien hebben de vingers des Leiders van de Bode wel gejeukt, om het woord “smous” te bezigen.’ Met de ‘Leider’ wordt hier ongetwijfeld bisschop Paredis bedoeld, de man die die krant opgericht had, met zijn bisdom eigenaar ervan was en er zelf regelmatig in schreef.³⁹¹ Dat deze ‘Leider’ niet veel op had met Joden, was dus van algemene

³⁸⁸ *Maas- en Roerbode*, 02.05.1857, 22.05.1858, 25.09.1858, 11.12.1858, 02.07.1859, 07.04.1860 en 10.11.1860.

³⁸⁹ *De Volksvriend*, 04.02.1865 en 18.02.1865; *Maas- en Roerbode*, 21.01.1865.

³⁹⁰ De doodstraf was in Nederland in die jaren nog gangbaar. De laatste executie van die straf vond in 1866 in Maastricht plaats. De ter dood veroordeelde had een Joods aandoende voornaam – Nathan –, maar liet zich op weg naar de executie bijstaan door paters en een kapelaan.

³⁹¹ Paredis ondertekende zijn artikelen in zijn krant met ‘P’.

bekendheid. Jaren later werd dit nog eens uitdrukkelijk bevestigd met het herderlijk schrijven van Paredis van 31 januari 1880:

‘Edoch, de zoogenaamde liberalen of vrijdenkers hebben en bezigen nog andere middelen om tot hun doel te geraken, om niet slechts de jeugd, maar tevens de christelijke maatschappij van alle godsdienstzin te berooven, en eene heidensche wetenschap en daardoor de losbandigheid, in plaats van het christendom, te doen zegevieren. Een dier middelen na het godsdienstloos onderwijs, en wel het voornaamste, is de slechte drukpers. Vooral zijn dit de slechte, meestal door vrijdenkers en Joden geschreven couranten of gazetten.’³⁹²

Deze uitval leverde Paredis nog een spotprent op in *De Nederlandsche Spectator* van 7 februari 1880 met als begeleidende tekst: ‘Als gij zelf beter geleerd hadt op onze school die gij zoo aanvalt, dan zoudt gij nu beter Nederlandsch schrijven.’

Het is niet doenlijk om de berichtgeving en polemieken in deze drie kranten door de jaren heen na te gaan en alle gegevens daaruit hier te vermelden. Daarbij moet wel de aantekening worden gemaakt dat ook *De Volksvriend* soms kon vervallen in verslaggeving met een anti-Joods karakter. Dat gebeurde bijvoorbeeld in een uitgebreid verslag van een bezoek aan de Joodse wijk in Londen op 8 februari 1873. Maar bij deze en andere liberale kranten bleef de berichtgeving over Joden meestal correct. Die bladen gaven ook blijk van belangstelling en betrokkenheid.

Een voorbeeld daarvan is een publicatie in *De Volksvriend* van 1871:

‘Onverdraagzaamheid

De bewijzen van onverdraagzaamheid, die de heer A C Wertheim te Amsterdam heeft ontmoet, toen hij zijn dochttertje naar een bijzondere school wilde zenden, geven het *N.v.d.D.* [*Nieuws van den Dag* HvdB] aanleiding om in een artikel, getiteld “Rumanië in Nederland” het bespottelijke en verkeerde van de onverdraagzaamheid jegens Israëlitzen in het licht te stellen. Het blad vraagt, of een Israëlitisch kind anders is dan een ander kind, en welk kwaad er dan toch wel uit zou kunnen voortkomen als zoo’n Israëlitisch kind naast Christenkinderen op de schoolbanken zat. ’t Maakt een wonderlijk effect, in een land dat roem draagt op de verdraagzaamheid, waardoor het groot geworden is, “een Cristenmensch den fijnbeschaafden neus voor de Israëlitzen te zien optrekken” voor de Israëlitzen, die altijd tot de rustigste en trouwste burgers hebben behoord, en waarvan velen door hun geslachtsboom, door hun ondernemingsgeest, door hun bekwaamheid als regtsgeleerden, door hun verdiensten als leeraren en hoogleeraren, door hun belangloosheid en

³⁹² *Maas- en Roerbode* 31.01.1880.

kunde als medici boven de Christenen uitmunten. Alleen in Rumanieë en in Amsterdam is zulk een “oudbakken synodaal aristocratismus” mogelijk. ’t Is belachelijk, vooral in een land dat eens de toevlugt der gemartelde kinderen Israels is geweest. En ten slotte herinnert het *N.v.d.D.* dat de stichter van het Christendom, die ook een Israëliet was, bijzonder heeft opgewekt tot de deugd “een ander uitnemender te achten dan zich zelven”.³⁹³

Het woord ‘Jood’ werd regelmatig als scheldwoord of verdachtmaking gebruikt in de kolommen van de *Maas- en Roerbode*. In de strijd met het liberalisme waren landelijke liberale kranten zoals *Het Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* de grote tegenstanders. Die kregen dan de toevoeging ‘het Joden-blad’ respectievelijk de ‘Rotterdamsche Joden’.³⁹⁴

Nog erger was de tegen deze kranten gerichte publicatie op 26 november 1881 onder de titel ‘Is er eene Joden quaestie?’:

‘Wij vergen met recht, dat de Joodsche couranten (er zijn er vele en groote) niet elken dag de Katholieke Kerk en hare instellingen, den Paus en de geestelijkheid beschimpen en lasteren, dat zij niet iedere vervolging van Christenen toe juichen: dat zij, met het Damocles' zwaard boven het hoofd, niet jubelen over de verbanning van monniken en nonnen en de liberale gouvernementen niet tot vervolging hunner katholieke landgenooten aansporen. (...) Wil men aan den woeker van den Jood ontsnappen, men leene van hem geen geld; vreest men door hem bedrogen te worden, men handele niet met hem. Het schacheren is genoeg bekend, en wordt de boer door den Jood bedrogen, dan is het door eigen schuld. (...) Wij keuren alle vervolging der Joden af, doch waarschuwen slechts de Christenen tegen de dikwijls gewetenlooze hebzucht van sommige Joden, en geven tevens den raad aan onze Israëlietische landgenooten, van de hun geschonken gastvrijheid en rechten geen misbruik te maken, opdat de Jodenquaestie slechts eene quaestie blijve, en niet, zooals elders, in ‘Judenhetze’ ontaarde.’

In deze tekst zijn veel standaard vooroordelen tegen Joden te vinden, zoals ‘liberale kranten zijn Joodse kranten’, ‘Joden zijn erop uit kerk en paus te belasteren’, ‘Joden/liberalen juichen vervolging van christenen toe en protesteren daar niet tegen’, ‘Joden woekeren bij geldlening’, ‘Joden sjacheren’ en ‘boeren worden door Joden bedrogen’. Aan deze vooroordelen wordt het

³⁹³ *De Volksvriend*, 23.12.1871.

³⁹⁴ *Maas- en Roerbode*, 07.06.1873; onder de koptitel ‘Het Handelsblad en de Limburgsche geestelijkheid’ staat de tekst: ‘Volgens het Joden-blad van den heer (...)’. Ibidem, 07-02-1880, ‘De liberalen, waar zij zich niet sterk genoeg gevoelen, schamen zich niet de Joden te vleien om zich hunnen steun te verwerven. Zoo vestigt de N. R. Courant voortdurend de aandacht op de liefdadigheid der Parijsche Rothschilds (...)’. Op het voortdurend pochen der Rotterdamsche Joden met de liefdadigheid der Parijsche Rothschilds (...).

verkaupt dreigement verbonden dat de burgerrechten van Joden kunnen worden ingetrokken.

In zijn dissertatie *Katholieken, Kerk en Wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw* stelt Verhage dat anti-Joodse publicaties als de drie hiervoor geciteerde niet op een samenhangende ideologie waren gebaseerd. De *Maas- en Roerbode* zou liberalen, socialisten, vrijmetselaars en Joden als één pot nat zien.³⁹⁵ Zij zouden elkaar, in de visie van de Roermondse krant, gevonden hebben in hun antipapisme en antiklerikalisme. Die stelling van Verhage is maar zeer ten dele juist. De hiervoor al geciteerde en de hierna nog volgende publicaties, onder andere over vermeende rituele moorden en de Dreyfusaffaire, wijzen op een vast en ononderbroken patroon van fel anti-judaïsme dat gemakkelijk over kon gaan in antisemitisme.

Beschuldigingen in Roermondse kranten

De katholiek-klerikale kranten in Roermond toonden vaak een soms vilein dedain, dat nogal eens overging in vijandigheid of haat tegen Joden. Zoals wij al zagen, werd in 1888, twee jaar na de dood van bisschop Paredis, een nieuwe katholieke krant opgericht, *De Nieuwe Koerier, Provinciale en Roermondsche Courant*. In 1904 volgde een fusie met de oudere *Maas- en Roerbode*. *De Nieuwe Koerier*, die nog feller anti-Joods was dan haar collegakrant en uiteindelijke fusiepartner, had de priesterdocent Alphons Ruyten als hoofdredacteur en de latere pastoor-deken van Maastricht en kanunnik Ernest Menten als medewerker.³⁹⁶ In 1889 richtte deze krant zijn pijlen op de familie Goudsmit.

Ter toelichting moge dienen dat geen Joodse familie meer Roermonds is geworden dan deze familie Goudsmit. Vanaf 1833 tot 2018 woonden er leden van die familie in de stad. In de negentiende eeuw waren zij nog vaak betrokken bij handel in huiden en vellen. In de loop van die eeuw verschoof het accent naar verkoop van textiel. Voorvader Levie ontbrak het bij zijn handel niet aan commercieel inzicht. In 1887, bij de herdenking van het gouden priesterfeest van paus Leo XIII, adverteerde hij herhaaldelijk met de verkoop van pauselijke vlaggen en wimpels.³⁹⁷ Een tiental jaren later zette hij een volgende stap en haakte hij in op het volksfeest carnaval. Het bekendste carnavalsgezelschap van die tijd was in Roermond de vereniging 'De Flarussen'.³⁹⁸ Dus plaatste Levie

³⁹⁵ Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 100-101.

³⁹⁶ Ruyten werkte van 1880 tot 1902 als docent aan het internaat Rolduc, zie Simonis, *Zielzorgers* 383. Menten zou later vooral bekend worden als bestrijder van socialisten. Vanwege die strijd werd hij zelfs voorgedragen voor een koninklijke onderscheiding, zie: Ubachs en Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht*, 349.

³⁹⁷ *Maas- en Roerbode*, 03.12.1887.

³⁹⁸ Laugs, 'Een rebelse natie. Het carnaval in politiek vaarwater, 1839-1939', 174-182. Een 'flarus' of 'flares' is een grappenmaker.

advertenties waarin hij zichzelf de naam ‘Flarus Leo Goudsmit’ gaf en in het dialect domino’s en ‘pekskes’ aanbood met de vermelding dat zijn ‘mommegezichten’ (vermommingen) en maskers al uitverkocht waren.³⁹⁹

Deze vorm van assimilatie en van commercieel inzicht werd afgestraft. Twee jaar na de eerste advertentie met de pausvlaggen verscheen op de pagina met provinciaal nieuws een vreemde tekst in de door belangrijke priesters van het bisdom geredigeerde krant *De Nieuwe Koerier*. In dat artikel werd geschreven over een zogenaamd Huis Goudsmit, een fabriek in Frankrijk die uitverkoop van gordijnen zou houden. Reizigers zouden met die waren langs de deuren gaan:

‘In Roermond zijn degelijke winkels genoeg, waar prachtige, goedkoope gordijnstoffen te koop zijn, zoodat de Roermondenaren wel een buitengewonen afslag [korting, HvdB] verdienen als ze het huis Goudsmit de eer gunden om zijn doorgang te houden. In ’t algemeen moest men van venters niet koopen, of hun “Schwindel” begunstigen. De winkeliers zetten [zitten HvdB] hier toch op last genoeg. We hopen, dat de firma Goudsmit hier en daar nog al eens de bekende aria zal moeten horen “Schmeizt [sic] ihn draus [sic], den Juden Itzig”’.⁴⁰⁰

Hoe warrig van inhoud het bericht ook was, het citeren van de titel van een enkele jaren eerder, in 1881, tijdens een pogrom in het Duitse Neustettin gezongen antisemitisch lied maakt duidelijk dat het een aanval vol haat was op de onderneming van de Joodse familie Goudsmit in Roermond. Bij die pogrom in Neustettin waren huizen van Joden vernield en was de plaatselijke synagoge verwoest. In eerste instantie waren vijf leden van de Joodse gemeenschap als daders veroordeeld. Dat leidde tot dit bericht in de *Maas- en Roerbode*:

‘Men herinnert zich nog wel dat den 18 Februari 1881 in de synagoog te Neustettin brand ontstond en dat destijds de Christenen beschuldigd werden dien brand gesticht te hebben. Die zaak heeft aanleiding tot een proces gegeven, en het is thans bewezen, dat de Joden hun eigen synagoog in brand gestoken hebben. De twee Heidemann’s vader en zoon zijn schuldig verklaard aan het feit, dat zij geen aangifte gedaan hebben van het hun bekende voornemen de synagoge in brand te steken en veroordeeld, de eerste tot drie maanden, de tweede tot zes maanden gevangenisstraf. De beide Lesheims vader en zoon zijn ter zake van medeplichtigheid aan de brandstichting veroordeeld: de eerste tot vier jaren tuchthuisstraf, de tweede opsluiting in een verbeterhuis. De koster

³⁹⁹ *Maas- en Roerbode*, 23.02.1897.

⁴⁰⁰ *De Nieuwe Koerier*, 28.03.1889. ‘Schmeißt ihn raus, den Juden Itzig’ is de titel van een populair antisemitisch lied uit de negentiende eeuw in Duitsland. Het werd onder andere gezongen bij een pogrom in Neustettin in 1881. Benz, *Handbuch des Antisemitismus*, deel 4 (‘Ereignisse, Dekrete, Kontroversen’), 288.

Löwenberg is vrijgesproken. Lesheim Sr is onmiddellijk na de uitspraak in hechtenis genomen. Al de veroordeelden zijn dus Israëlieten.⁴⁰¹

Eerst in hoger beroep werden zij vrijgesproken. Toen zij na hun vrijspraak in maart 1884 terugkeerden in hun stad, werden zij daar door een woedende menigte opgewacht die ‘Juden raus’ schreeuwde, hen bedreigde en opnieuw Joodse bezittingen vernielde. Daarop volgde het onderstaande bericht:

‘In het proces te Konitz ingespannen tegen de Joden wegens den brand in de synagoge te Neustettin, wees de procureur des Keizers in de akte van beschuldiging er op, dat de betichte Joden volgens zijn meening de synagoge niet tot eigen profijt hebben in brand gestoken, maar dit gedaan hebben om te dóen gelooven dat de brand door de vijanden der Joden was aangestoken, opdat de openbare meening tegen het anti-semitisme zou te velde getrokken zijn. Het stelde voor, de vier betichten schuldig te verklaren. Desniettegenstaande werden zij vrijgesproken. Toen de vrijgesproken Joden Zaterdagavond te Neustettin aankwamen, wierp de bevolking zich op de huizen van de getuigen tot ontlasting en vernielde ze geheel. Verscheidene personen werden gevaarlijk gewond.’⁴⁰²

Opvallend is dat het belangrijke nieuwsfeit van de vrijspraak werd teruggebracht tot een tussenregel en dat de meeste aandacht naar de – onterechte – beschuldiging ging. Na de pogrom in 1881 hadden in Nederlandse kranten daarover al berichten gestaan, samen met de hiervoor geciteerde woorden over ‘Den Juden Itzig’.⁴⁰³

De twee Roermondse katholieke kranten volgden met hun anti-Joodse politiek het voorbeeld van het veertiendaagse blad van de jezuïeten, *La Civiltà Cattolica*, hét belangrijkste persmedium van het Vaticaan voor de katholieke kerk in de negentiende eeuw. Dit altijd al anti-Joods georiënteerde blad, opgericht in 1850, voerde in het laatste kwart van de negentiende eeuw een harde antisemitische campagne. Joden werden beschreven als vijanden van het christendom. Vanaf het moment dat zij gelijke burgerrechten hadden gekregen, zouden zij de maatschappelijke en economische orde ondergraven. De enige oplossing zou hun terugkeer in getto’s en het opnieuw aan hen opleggen van beperkende wetten zijn. Dat Joden een geheel eigen ras waren en een gevaarlijk ziekmakende factor in de maatschappij vormden, behoorde tot de belangrijkste boodschappen.⁴⁰⁴

⁴⁰¹ *Maas- en Roerbode*, 27.10.1883.

⁴⁰² *Maas- en Roerbode*, 15.03.1884.

⁴⁰³ *Provinciale Drentsche en Asser courant*, 24.02.1881; *Arnhemsche courant*, 24.02.1881.

⁴⁰⁴ Kertzer, *The Popes against the Jews*, 133-135.

Ook het in 1861 opgerichte blad *L'Osservatore Romano*, eigendom van het Vaticaan en vertolker de opvattingen van dit instituut, publiceerde beschouwingen over het 'Joodse vraagstuk' en versterkte het geloof in een mondiale Joodse samenzwering. 'Antisemitisme behoort de natuurlijke, gematigde, doordachte christelijke reactie tegen de Joodse overheersing te zijn', was de visie van deze spreekbuis van het Vaticaan. Ter verduidelijking stelde de krant: 'Echt antisemitisme is en kan in wezen niets anders zijn dan het christendom, voltooid en geperfectioneerd in het katholicisme'.⁴⁰⁵ Opmerkelijk bij dit alles is dat de auteur van dit artikel stelde dat zijn bezwaren zich niet richtten tegen Joden die de lessen van het Oude Testament nog volgden, maar wel tegen Joden die zich bezighielden met de 'verzameling dwaasheden die ze de Talmoed noemen' en vooral tegen 'verlichte, vrijdenkende' Joden. Deze laatsten zouden 'de voorouderlijke traditie van het gouden kalf hebben behouden en de wereld van vandaag regeren'.⁴⁰⁶ Daargelaten dat deze driedeling van het Joodse volk onjuist is, leven orthodoxe Joden niet strikt volgens het Oude Testament, maar volgens de rabbijnse wetgeving, waaronder de Talmoed. Bovendien vallen zowel de eerste als de tweede categorie onder het begrip orthodoxie. De opmerking over 'de verzameling dwaasheden die ze de Talmoed noemen' is kenmerkend voor het toenmalig Vaticaanse jargon wanneer het over Joden of hun geloof ging.

Beschuldigingen aan het adres van Joden waren er in de *Maas- en Roerbode* vanaf de oprichting aanwezig geweest, zoals blijkt uit dit bericht uit de editie van 11 juni 1870:

'500 jaren geleden werd door eenige Brusselsche Joden eene H. Hostie uit eene der kerken gestolen. Zij bragten die H. Hostie in een huis, waar zij gewoon waren te vergaderen, en doorstaken dezelve. Onmiddellijk vloeide er een stroom bloeds uit. De misdaad der Joden werd ontdekt, en de boosdoeners werden naar het gebruik dier tijden ter dood gebragt.'

Aan het einde van de negentiende eeuw namen de beschuldigingen van onder andere hostieschendingen, rituele moorden en bloedaftappingen in alle hevigheid toe. Die gang van zaken past geheel in de trend van een steeds toenemend antisemitisme in de tweede helft van die eeuw. Zo werd in *De Nieuwe Koerier* in 1889 verslag gedaan van een proces over een vermeende rituele bloedaftapping in Breslau.⁴⁰⁷ Het artikel, met de titel 'De Bloedmisdaad bij de Joden', was gebaseerd op een eerder bericht van de *L'Osservatore*

⁴⁰⁵ Ibidem, 147-148, met verwijzing naar *L'Osservatore Romano* van 01.07.1892.

⁴⁰⁶ Ibidem, 151. Kertzer citeert daarbij *L'Unita Cattolica*, 02.12.1892, 1117.

⁴⁰⁷ *De Nieuwe Koerier*, 28.03.1889.

cattolico uit Milaan. Gelet op de tendentieuze inhoud wordt het hier volledig geciteerd:

‘De vreeselijke schimmen van Tisza-Eslar [In 1882 veroorzaakte de beschuldiging van rituele moord op het veertienjarige meisje Esther Solymosi in deze in Hongarije gelegen plaats veel opschudding, HvdB] zweefden voorgister over de zitting van de rechtbank van Breslau. Op de bank der beschuldigten zat Max Bernstein, een toekomstig rabbijn beschuldigd van een katholiek kind bloed gelaten te hebben. Iedereen vroeg zich af, maar welke is dan toch de beweegreden dezer vreemde misdaad. En men zag de schimmen voorbijtrekken der Christenen verworgd door fanatieke Joden, de schimmen der slachtoffers van Trente, de schim van ’t kleine meisje gedood te Tisza-Eslar. Wie zou nog durven beweren dat de plechtigheid volgens den Talmud, waarbij Christenbloed noodig is, niet bestaat en dat het proces van Trente slechts eene daad van bijgeloof was. Hier zijn het Pruisische rechters, mannen van hooge beschaving die plechtig verzekeren dat de Joden werkelijk onschuldig Christenbloed bezigen voor sommige ceremoniën die de Talmud hun voorschrijft. En in het onderhavige geval zijn het niet als in Tisza-Eslar onbeschaafde half wilde Joden, maar ’t is een zeer geleerde Jood, een rabbijn die zijne opleiding heeft genoten aan de beroemde hoogeschool van Breslau. In den persoon van dezen toekomstigen rabbijn kan men zeggen dat de moderne godsdienstleer der Joden op de bank der beschuldigten zat. De geschiedenis der beschaving van onze eeuw zal dit belangrijk proces opteekenen en de pogingen der internationale Joodsche pers zullen niet in staat zijn de misdaad te verbergen noch te vervalsen. Ziehier de feiten:

Den 21 Juli 1888 ontmoette Max Bernstein oud 25 jaar, een Christenkind den jongen Severijn Hacker, 8 jaar oud. Hij beloofde hem chocolade en suikergoed en troonde hem mede naar zijne woning, waar hij hem ontkleedde tot op het hemd. Met een mes maakte hij eene insnijding aan den onderbuik van den kleinen ongelukkige en ving in een groot kopje het uitstroomende bloed op. Om zijn slachtoffer te doen bedaren, sprak hij koud: “Wees niet bang kind, ik verlang maar een weinig bloed”. Dat alles werd gerechtelijk bewezen. De schuldige heeft daarenboven bekend. Het kind leed weliswaar niet veel en daar het suikergoed en geschenken had gekregen, aarzelde het over de zaak met zijn vader, een eerzaam burger van Breslau, te spreken; ten laatste echter toonde het hem de wonden en vertelde hem alles. De Jood Bernstein bekende het kind bij zich gelokt te hebben en hem een vijftigtal bloeddruppels te hebben afgetapt, maar beweerde gehandeld te hebben zonder te weten wat hij deed onder den invloed van plotselingen waanzin. Hij herinnerde zich anders niets. Dus hij beweerde krankzinnig geweest te zijn toen hij de misdaad pleegde.

De procureur des konings toonde aan dat het feit onloochenbaar was en dat er geen den minsten twijfel overbleef. Hij vroeg dus eene strenge straf aan en voegde er bij dat geen Christenhuisvader zijne kinderen zonder onophoudelijke bewaking zou durven laten als het den Joden geoorloofd was zich straffeloos aan dergelijke praktijken over te geven. De verdediger van den beklaagde, de advocaat Sternberg, ook een Jood, kon niet anders doen dan de goedertierenheid der rechtbank inroepen, omdat, zeide hij “niemand de beweegredenen kon raden der daad waarvan zijn cliënt beschuldigd was”, wiens schuld hij echter erkende De rechtbank, uit drie rechters samengesteld, veroordeelde den beschuldigde tot drie maanden gevangenisstraf voor verwonding, maar liet de zaak der beweegredenen die Bernstein hadden aangedreven, ter zijde. Alsof de beweegredenen in dergelijke zaak niet het voornaamste waren. De toekomstige rabbijn wilde het kind geen kwaad doen, noch uit haat noch uit wraak. Geen wreedheid of lichtzinnigheid dreef hem aan. Hij wilde alleen wat Christenbloed. En waarom wilde hij Christenbloed? Lees den Talmud en gij zult het weten.’

In de stad Xanten, gelegen in het gebied tussen Rijn en Maas op niet al te grote afstand van Roermond, werd in het jaar 1891 het jongetje Johann Hegman vermoord. Dat veroorzaakte grote publieke verontwaardiging, vooral vanwege het gerucht dat het een door een Jood gepleegde rituele daad zou zijn. Zijn keel was doorgesneden en zijn lichaam toonde op tal van plekken verwondingen die met een mes waren toegebracht. De gedachten gingen meteen uit naar een rituele moord en al snel waren er twee verdachten, de Joden Mathias Degen en Salomon Israel Velleman. In *De Nieuwe Koerier* stond de waarschuwing: ‘De anti-semitische beweging, te recht of ten onrechte uit den moord ontstaan, duurt ongelukkig voort, zoodat, indien er grond voor de geruchten bestaat, de goeden met de kwaden eronder zullen lijden.’ De *Maas- en Roerbode* schreef over de opwindning onder de bevolking: ‘Indien het de politie niet gelukt, den schuldige te ontdekken, zullen de Joden van Xanten niet beter kunnen doen dan hun zaken te liquideren en hun biezen op te rollen.’⁴⁰⁸

Korte tijd later bleken de beide verdachten onschuldig te zijn. Twee maanden daarna was de Joodse slager Buschoff de volgende verdachte. In de Roermondse kranten was toen te lezen dat de verbittering van de bevolking tegen Joden zo groot was geworden, dat dezen geen waren meer konden kopen en in Xanten geboycot werden. Op straat zongen jong en oud haatlieden over de vermeende rituele moord. De publieke verontwaardiging leidde ertoe dat de Joden daadwerkelijk na verkoop van hun bezittingen Xanten verlieten en zich in andere gemeenten vestigden.⁴⁰⁹ Herhaald onderzoek en de strafzaak tegen

⁴⁰⁸ *De Nieuwe Koerier*, 06.08.1892; *Maas- en Roerbode*, 04.08.1891.

⁴⁰⁹ *Maas- en Roerbode*, 19.12.1891.

Buschoff leverden geen resultaat op. Nadat maar liefst 99 getuigen à charge waren gehoord en zestien à décharge, volgde vrijspraak. Maar ook Buschoff had toen in Xanten geen toekomst meer. Hij was in de tussentijd met zijn gezin al naar Keulen verhuisd. Zijn huis in Xanten was in die korte tijd een ruïne geworden met dichtgespijkerde ramen en beklad met vijandige leuzen. Het bleef voor jaren onverkoopbaar.⁴¹⁰ De toonzetting in de Roermondse kranten was en bleef vijandig en volledig vooringenomen tegen de vermeende daders.

Het NIW en het CBIN over Jodenhaat in de media

In het *Nieuw Israëlietisch Weekblad* zijn vanaf 1865, het jaar van oprichting van deze krant berichten over Roermond te vinden. Het *Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland* rapporteerde eveneens vanaf zijn oprichtingsjaar, 1886, regelmatig over ontwikkelingen in Roermond die voor Joden van belang waren. De oude jaargangen van het *NIW* en van het *CBIN* bieden een goede mogelijkheid om de vaak pijnlijke relatie met de katholieke kerk in Limburg te volgen. Het zijn soms schokkende berichten over de agressie van katholieke zijde.

Op 21 april 1871 stond er een bericht in het *NIW* over de versterking van een begrafenis in Roermond:

‘Men schrijft ons uit Roermond:

Het drijven der clericalen en ultramontanen heeft toch weer gezegevierd. (...) Tot hoever de agitatie van die dweepzieke geestdrijvers hier ter stede gaan, blijkt uit het volgende feit. Op Zondag den 9 April jl. zou er des namiddags te 5 ure de begrafenis van eene eenige dagen te voren overleden Israël. vrouw plaats hebben. Reeds een uur te voren was de straat, waarin zich het sterfhuis bevond, zoodanig met janhagel opgevuld, dat het voor degenen, die het lijk naar de begraafplaats moesten brengen, letterlijk onmogelijk was, vóór of achter den lijkwagen te gaan. Aan schelden, schimpen en uitjouwen mankeerde het geenszins, en zoo ging het onophoudelijk voort tot op de begraafplaats, doch hier moesten de marechaussées, die uit voorzorg door het Israël. Kerkbestuur reeds van te voren gerequireerd waren, van hunne sabels gebruik maken, om te verhoeden, dat het gepeupel tot feitelijkheden zou overgaan. Indien het volk zóó door zijne onverdraagzaamheid verbijsterd is, dat het den zelfs aan barbaarsche natiën ingeschapen eerbied voor de dooden vergeet, dan moet het er zeer treurig met zijne beschaving uitzien. Wel is het te verwonderen, dat door het bestuur der gemeente geen krachtadige middelen worden gebezigd, om zoodanige ergerlijke toonelen te voorkomen.

⁴¹⁰ *Maas- en Roerbode*, 19.07.1894.

Naar wij vernemen, heeft het kerkbestuur der Israëls. gemeente alhier zich tot burgemeester en wethouders gewend en hen op het betreurenswaardige feit opmerkzaam gemaakt, met het verzoek, eene herhaling daarvan met gepaste middelen voor de toekomst te beletten, daar men zich anders tot de Hooge Regering zou moeten wenden en haar verzoeken om de Israëlieten te Roermond in de uitoefening hunner regten te handhaven.’⁴¹¹

De Roermondse overledene was de 35-jarige Naatje De Vries-Caffé. De rel leek op en was ook een bizarre herhaling van het hiervoor beschreven Maastrichtse begrafenisoproer uit 1812. Het verstoren van begrafenis van Joden, zeker wanneer die op zondag plaats hadden, heeft vaak plaatsgevonden. Hiervoor is ook al de begrafenisrel in het Brabantse Vierlingsbeek van 1857 aan de orde geweest. Enkele jaren later, op 31 januari 1886, vond in Tilburg de verstoring van de begrafenis van de koopman Samuel Mozes Catz plaats. Het werd ook een rel waarbij spotliedertjes op Joden werden gezongen, scheldwoorden de overledene en de deelnemers van de lijkstoet werden toegevoegd en projectielen werden geworpen. Ook hier moest de politie assistentie verlenen.⁴¹²

Concrete gegevens over dit soort rellen in Roermond zijn er verder niet. Wel heeft de auteur Jacob Hiegentlich, die hierna nog vaker aan de orde zal komen, in enkele regels een begrafenisrel beschreven in zijn novelle ‘Mirjam’. Het is fictie, maar, zoals hierna nog zal blijken, de fictie van Hiegentlich benadert in hoge mate het werkelijk gebeurde.

‘Als ’n boze nachtmerrie herinnerde Siegfried zich huiverend de begrafenis van ’n klein Joods vriendinnetje van acht jaar. Mirjam, heette ze, als de moeder van hùn Heiland. De jongens hadden op ’t hek van ’t klooster gezeten en haar nagedachtenis ontwaard, wilde scheldkreten en stenen suisden door de lucht: Een, twee, drie, ’n Jodin kapot, vier, vijf, zes, ’n deksel erop.’⁴¹³

Op de klacht over de wanordelijkheden van het joods kerkbestuur en zijn verzoek om meer bescherming reageerde het Roermondse gemeentebestuur nogal afstandelijk. Ieder kerkgenootschap verdiende immers gelijke bescherming. Maar de keuze van het tijdstip van de begrafenis was ‘zeer ongunstig’ geweest, namelijk ‘zondag namiddag ten 5 ure wanneer alles op de been is’. Het ‘gejoel en getier’ zou als het ware door het Joodse gezelschap

⁴¹¹ *NIW*, 21.04.1871. Het bericht was overgenomen uit het *Algemeen Handelsblad* van 18.04.1871. Het felle taalgebruik wijst erop dat deze tekst geschreven is door de uitgever van *De Volksvriend*, Jos. Raemaekers, een uitgesproken liberaal. Hij fungeerde wel vaker als correspondent van landelijke liberale bladen, zoals de *Arnhemsche Courant* en het *Algemeen Handelsblad*, en stookte zo het vuur ook landelijk op.

⁴¹² Van Dun, ‘Dood en begraven? Een onsmakelijke rel bij een begrafenis in 1886’, 4-13.

⁴¹³ Hiegentlich, ‘Mirjam’, 31.

uitgelokt zijn.⁴¹⁴ In Roermond was een afwijkende vorm van begraven kennelijk niet acceptabel en al zeker niet als de begrafenis op de zondag plaatsvond, in de negentiende eeuw de enige vrije dag voor werklieden. Zij brachten die dag waarschijnlijk vaak in het café door. Wel moet hier de kanttekening bij worden gemaakt dat 9 april 1871 Eerste Paasdag was. Een begrafenis op die dag zal ongewoon zijn geweest in een katholieke stad.

In 1871 publiceerde de redactie van de *NIW* een boze brief van een lezer uit Sittard naar aanleiding van een toespraak gehouden door directeur J. Rijkers van het Bisschoppelijk College in Roermond voor zijn leerlingen.⁴¹⁵ Na een positieve start met de woorden ‘Il existe donc une religion positive, divine’, had Rijkers de navolgende woorden gesproken:

‘Vénérable, oui, tel que Dieu, par Moïse, l’avait constitué; mais méprisable tel que les Rabbins par le Talmud, l’ont défiguré. Tant que le race tombée d’Israël ne abjurera pas ce livre absurde et infâme, elle sera une menace perpétuelle pour la civilisation Chrétienne. Du reste les juifs d’aujourd’hui qui se sont arrachés à cette indigne compilation, les avancés, ont perdus jusqu’à l’idée messianique et proclament hautement qu’ils ne reconnaissent pas d’autre messie que la liberté et le progrès modernes.’⁴¹⁶

De redactie van het *NIW* plaatste er een naschrift bij:

‘Wij behoeven wel niet aan te stippen dat de eerw. directeur R. niets van den Talmoed weet dan van die zijde welke er steeds [op, HvdB] uit was om de waarde van dat voor hem onverstaanbaar werk te verkleinen en te loochenen. Voor onze lezers behoeven wij die eenzijdige valsche beoordeeling niet verder uit een te zetten.’

Verontwaardigd reageerde het *NIW* op een lasterlijk herderlijk schrijven van 9 augustus 1874 van bisschop Paredis, waarin hij fel ageerde tegen de neutrale en, volgens hem, godsdienstloze school. Hij verzuchtte daarin:

‘(...) want wat heeft de Jood, wat heeft de vrijgeest enz. met de christelijke deugden te maken, zij die hemel en aarde bewegen en geen

⁴¹⁴ GAR, nr. 1005, Kanton en gemeentebestuur van Roermond (Nieuw Archief), inv.nr. 262. Vreemd is wel dat de dag van het overlijden 21 maart was, terwijl het krantenbericht als datum van de begrafenis 9 april weergeeft.

⁴¹⁵ *NIW*, 01.09.1871.

⁴¹⁶ Vertaling citaat: ‘Eerbiedwaardig, ja, zoals God, door Mozes, deze tot stand had gebracht; maar verachtelijk zoals de rabbijnen met de Talmoed in de hand deze godsdienst hebben verminkt. Zolang het gevallen ras van Israël dit absurde en beruchte boek niet zal afzweren, zal het een eeuwige bedreiging voor de christelijke beschaving vormen. Bovendien hebben de Joden van vandaag, die zich van deze onwaardige compilatie hebben losgescheurd, de ontwikkelden, het Messiaanse idee verloren en verkondigen ze luid dat ze geen andere Messias dan de moderne vrijheid en vooruitgang erkennen.’

middel hoe goddeloos het ook moge wezen, onbeproefd laten om het Christendom te bestrijden en zoo mogelijk uit te roeien?’⁴¹⁷

Paredis stond overigens niet alleen in zijn strijd tegen de neutrale school, een school dus zonder specifiek godsdienstonderwijs. Conservatieve gelovigen van alle richtingen in Nederland en omliggende landen bestreden de neutrale school.⁴¹⁸ De in het kader van die strijd volstrekt overbodige uitval van Paredis naar Joden bracht de *NIW*-redactie tot dit antwoord:

‘Een ieder, die maar enigszins met de geschiedenis der Joden bekend is – en dit mag bij een kerkvoogd verondersteld worden – weet, dat wij nooit of te nimmer brandstapels voor Christenen hebben opgericht, dat wij nooit Christenkinderen aan de moederborst hebben ontruikt, om ze in den Joodschen godsdienst op te voeden. Waarin nu die goddelooze middelen hebben bestaan, verklaren wij niet te weten.’⁴¹⁹

De frase ‘Christenkinderen aan de moederborst ontruikt’ is een verwijzing naar de hiervoor al kort aangeduide kidnapping van het Joodse jongetje Edgardo Mortara. Het in 1851 in Rome geboren jongetje werd tijdens een ernstige ziekte door een katholiek dienstmeisje gedoopt, naar katholiek recht een nooddoop. Dat was enkele jaren later, toen het feit van de doop in 1858 bekend werd, voor paus Pius IX (paus van 1846 tot 1878) reden Edgardo door zijn politie te laten ophalen om hem geheel katholiek te laten opvoeden. Edgardo woonde op dat moment met zijn ouders en hun andere kinderen in de tot de Kerkelijke Staat behorende stad Bologna. Deze kidnapping leidde buiten de katholieke kring tot een groot internationaal schandaal. In veel landen reageerde het publiek met grote verontwaardiging.⁴²⁰

Anderzijds nam vrijwel de gehele katholieke pers in Europa en de Verenigde Staten het op voor Pius IX en verdedigde de kinderroof. Mortara, die priester zou worden, stierf in Bressoux bij Luik in 1940. De kwestie Mortara heeft in sterke mate bijgedragen aan het verval van de Kerkelijke Staat als staatkundige eenheid. De meest trouwe verdediger van de Kerkelijke Staat, het Franse keizerrijk onder Napoleon III, werd door de publiek opinie gedwongen de steun in te trekken. Tot op de dag van vandaag weigert de leiding van de katholieke kerk afstand te nemen van deze daad en excuses ervoor aan te bieden.⁴²¹ Hierbij mag aangetekend worden dat de ontvoering van een Joods

⁴¹⁷ *NIW*, 14.08.1874.

⁴¹⁸ Uiteindelijk zou de schoolstrijd in Nederland pas in 1917 eindigen met de financiële gelijkstelling en onderwijspacificatie.

⁴¹⁹ *NIW*, 14.08.1874.

⁴²⁰ De Lang, ‘Weerklank van de Mortara-affaire in Nederland, 1858-1859’, 19-42.

⁴²¹ Kertzer, *The Popes against the Jews*, 118-125.

kind paste in de traditie van wat de voorgangers van Pius IX naar de regels van canoniek recht ook gedaan hadden. Maar halverwege de negentiende eeuw waren de tijden veranderd.

Over Pius IX kan hier nog aan worden toegevoegd dat hij, na kortstondig zich als liberaal te hebben gemanifesteerd, vanaf het Europees revolutiejaar 1848 nog slechts een behoudend en reactionair standpunt heeft ingenomen. Daarbij ontpopte hij zich ook als felle antisemiet.⁴²² Om het verderfelijke karakter van de Joodse godsdienst te onderstrepen erkende hij in 1867 de status van de verering van Lorenzino van Marostica als vijfjarige martelaar uit de vijftiende eeuw. Het jongetje zou in het jaar 1485 door Joden aan een boom zijn genageld, waarna zijn bloed zou zijn afgetapt. Dat was een herhaling van de middeleeuwse beschuldiging van rituele moorden door Joden. Het boek *Le Juif, le judaïsme et la judaïsation des peuples chrétiens* dat beschuldigingen bevatte van rituele moorden door Joden en dat in 1869 verscheen, werd door Pius IX aangeprezen. Het boek is later door de in Neurenberg ter dood veroordeelde nationaalsocialist Alfred Rosenberg in het Duits vertaald.⁴²³

Waar de katholieke kranten in Nederland deze kinderroof van Edgardo bleven goedpraten, reageerde de liberale en de protestantse pers uiterst afwijzend, zij het dat zij meer hun gal spuwden over de katholieke kerk dan over het misdrijf zelf. In *De Volksvriend* werd in 1883 nog jaren later tijdens een felle discussie met de uiterst conservatieve katholieke politicus Leopold Haffmans en diens *Venloosch Weekblad* gerefereerd aan de Mortara-affaire.⁴²⁴

‘Nauwelijks begrijpen wij dat de schrijver die schande van de roomsche kerk durft releveeren. Hoe? Een kind aan zijn ouders ontstelen nog wel ad majorem dei gloriam; jarenlang dat kind verborgen houden, het haat inboezemen tegen den kring waarin het geboren is en waarin het tehuis behoort. Zijn er woorden genoeg om die gemeene daad naar behooren te kwalificeeren? En een kerk veroorloofd (sic) zich dat, een kerk die zich nog wel verbeeld (sic) beter te zijn dan eenige andere? Gelukkig dat de roofstaat ontbonden is en dat een kerk die zulke daden voorschrijft en verheerlijkt, iederen dag meer van haar prestige verliest en de Staat haar tot onderwerping dwingt.’

De publicaties van de Roermondse krant over Joden bleven regelmatig de aandacht trekken. Stellig was de redactie van het *NIW* dan ook in 1892 naar aanleiding van een andere publicatie in *De Nieuwe Koerier*:

⁴²² Ibidem, 106-132.

⁴²³ Betreft: Roger Gougenot des Mousseaux, *Le Juif, le judaïsme et la judaïsation des peuples chrétiens* (Parijs, 1869).

⁴²⁴ *De Volksvriend*, 26.05.1883; Zie voor Haffmans Van der Hoek, ‘Limburgs groote mond’. De politicus en journalist mr. Leopold Haffmans (1826-1896).

‘Tegen den uitgever van “De Nieuwe Koerier” te Roermond is een aanklacht ingediend ter zake laster. Dit blad dat zich vaak door Jodenhaat onderscheidde, had namelijk een bericht opgenomen, waarin de eer en de goede naam van een Israëlietisch koopman te Venloo werden aangerand. In een volgend nummer bekende De Nieuwe Koerier verkeerd ingelicht te zijn geweest.’⁴²⁵

Zoals gezegd, het gaat het bestek van deze studie te boven om alle anti-Joodse, vaak rechtstreeks antisemitische uitingen in de katholieke kranten uit Roermond in de negentiende eeuw te inventariseren. De indruk is dat het aantal hoog is. De toon en de strekking zijn vaak schokkend. Het *NIW* had geen ongelijk, waar het schreef dat *De Nieuwe Koerier* zich onderscheidde door Jodenhaat. In het vervolg zal dit nog enkele malen extra duidelijk worden.

De teneur van de publicaties van bisschop Paredis en van de in Roermond uitgegeven katholieke bladen sloot overigens aan bij die van de landelijke katholieke pers. De grootste katholieke krant, *De Maasbode*, publiceerde in de zomer van 1886 een serie artikelen onder de titel ‘De emancipatie der Joden’. Alle bekende vooroordelen kwamen daarin aan de orde. Zo bevat deel VIII van de serie de tekst:

‘Wanneer men de liberale bladen leest, die veelal door ongeloovige Joden geschreven worden, staat men verbaasd over hunnen zware ondankbaarheid of over hunnen grote onwetendheid. Men weet hoe dikwerf de dagblad-Joden, ook wel sluipmoordenaars der pers geheeten, een handvol slijk naar de H. Roomsche Katholieke Kerk werpen.’⁴²⁶

Het *CBIN* rapporteerde ook regelmatig over publicitaire ontsporingen. In 1898 bevatte het dit artikel:

‘Men schrijft ons: Toen kapelaan Wijnen, thans pastoor te Breust-Eysden (Limburg) voor eenige jaren de schandelijke toestanden in de fabrieken der firma Regout te Maastricht onthulde, werd hem van hoogerhand een berisping daarover toegediend. Pastoor Daens, die in België voor de rechten der Christelijke democraten optrad, werd in zijn betrekking geschorst. Pastoor Thissen, redacteur van den “Limburger Koerier”, spuwt reeds eenigen tijd venijn tegen de Joden, doch niemand onder de hoogere geestelijkheid is er, die hem dit belet. Zou er nu niet veel eerder aanleiding bestaan, aan pastoor Thissen tot de orde te roepen, dan toen

⁴²⁵ *NIW*, 18.03.1892.

⁴²⁶ Citaat overgenomen uit: Vermeulen, *De Maasbode. De bewogen geschiedenis van ‘De beste courant van Nederland’*.

men het den geestelijke te Eysden en pastoor Daens deed? Of is in Limburg tegenover Joden alles geoorloofd?’⁴²⁷

Dit was een reactie op publicaties van Joseph F.H. Thissen, docent te Rolduc en pastoor te Amstenrade. Thissen was ook hoofdredacteur van de in Maastricht uitgegeven krant *Limburger Koerier*. Hij stond in die jaren in heel Nederland bekend om zijn schreeuwerige en ophitsende betogen tegen Joden, vrijmetselaars en socialisten.

Om de omvang van de soms onvoorstelbare Jodenhaat te kunnen duiden dient ingegaan te worden op de Dreyfus-affaire en de weergave daarvan in de katholieke Roermondse kranten.

De Dreyfus-affaire in Roermondse kranten

De Dreyfus-affaire, die heeft gespeeld van 1894 tot 1906, is een soort lakmoesproef geworden voor de aanwezigheid van Jodenhaat in Frankrijk in het bijzonder en in Europa in het algemeen.⁴²⁸ In Roermond en Limburg kan aan de hand van deze kwestie het antisemitische karakter van de lokale pers getoetst worden. Na de Duitse verovering en annexatie in 1870/1871 van de Elzas had Alfred Dreyfus gekozen voor de Franse nationaliteit. Hij stamde uit een oud Joods geslacht dat al vele generaties in de Elzas woonachtig was. Voor hem en voor andere leden van zijn familie, zoals zijn vermogende vader, een industrieel, en een van zijn broers zal de keuze voor Frankrijk voor de hand liggend geweest zijn, omdat zij daar volwaardige burgers konden blijven. Zijn oudste broer maakte die keuze niet, omdat hij de belangen van het familiebedrijf wilde blijven behartigen. Alfred Dreyfus werd in Frankrijk beroepsofficier nadat hij met succes een opleiding aan de *École polytechnique* gevolgd had.

Was Alfred zelf al afkomstig uit een welgesteld gezin, door zijn huwelijk met de dochter van een Joodse diamantair behoorde hij tot de rijkere bovenlaag van de bevolking. Hij verenigde zo een aantal eigenschappen waarmee hij het mikpunt kon worden van traditionele anti-Joodse gevoelens. Dreyfus was rijk, had een intellectuele opleiding genoten waarmee hij zich onderscheidde van zijn collega-officieren, had familie in het vijandige Duitsland en vooral: hij was Jood. Frankrijk kende, zeker in de tweede helft van de negentiende eeuw, een door de bevolking van rechts tot links breed gedragen antisemitisme. Voor katholieken waren Joden de moordenaars van Christus, voor extreem-linkse politici waren zij kapitalistische uitbuiters. Op verdenking van hoogverraad

⁴²⁷ *CBIN*, 18.03.1898.

⁴²⁸ Van de omvangrijke hoeveelheid literatuur over de Dreyfus-affaire zij hier alleen vermeld: Schama, *Belonging*, die in hoofdstuk 16, ‘Should It Be Now?’ (633-692), de Dreyfus-affaire behandelt alsook de ontwikkelingen daarover in de publieke opinie. Hij zet tevens uiteen wat de invloed van deze affaire is geweest op Theodor Herzl, de vader van het moderne zionisme.

werd de officier Dreyfus gevangen genomen, door de krijgsraad veroordeeld en verbannen tot deportatie. Na een jarenlange gevangenschap op Île du Diable (Duivelseiland) voor de kust van Frans-Guyana, twaalf jaar juridische strijd en twee nieuwe gerechtelijke procedures werd Dreyfus in 1906 vrijgesproken en gerehabiliteerd door het Hoge Hof van Appèl.⁴²⁹

Niet alleen in Frankrijk, maar ook in Nederland en andere Europese landen heeft de Dreyfus-affaire in alle kranten uitermate veel aandacht gekregen. Daarbij is het opvallend dat de meeste katholieke kranten in ons land net als elders van het begin af aan van de schuld van Dreyfus overtuigd waren. Zo stond er in 1894 in *De Nieuwe Koerier* dit bericht:

‘Een verrader.

Een officier, ambtenaar aan het ministerie van oorlog, is gevangen genomen, overtuigd van documenten betreffende de Alpengrens aan Italië verkocht te hebben. Het verraad is reeds een veertien dagen geleden uitgebracht door eene wegens spionage veroordeelde vrouw. De officier werd onmiddellijk gearresteerd. De regeering heeft het feit geheim trachten te houden, doch het is eindelijk in de bladen uitgelekt. De naam van den officier is kapitein Dreyfus, – een Jood.’⁴³⁰

Hiermee werd het startsein gegeven voor een anti-Dreyfus campagne in de op dat moment nog bestaande twee katholieke Roermondse kranten. Beide bladen stonden vol met beschouwingen die uitpuilden van Jodenhaat en sneerden naar alles wat liberaal of socialistisch was. De toevoeging aan het slot van het geciteerde artikel ‘een Jood’ zette direct de teneur.

Op diezelfde datum berichtte ook de *Maas- en Roerbode* erover. Dat gebeurde daar op een uitgebreider manier met meer details, maar even stellig beschuldigend. Deze krant sprak over ‘den Israëlitischen kapitein Dreyfus’. Beide kranten duiden al in hun eerste berichten op de vermeende welstand van Dreyfus: ‘Dreyfus is met de dochter van een Joodschen diamantenhandelaar gehuwd en leefde zeer weelderig. Hij is afkomstig uit Mühlhausen waar zijne familie nog woont’.⁴³¹ Daarmee werd duidelijk geappelleerd aan aloude anti-Joodse sentimenten, zoals de vermeende onbetrouwbaarheid en grote rijkdom van Joden.

Een volledige inventarisatie van alle (meer dan zeshonderd) in de periode van 1894 tot en met 1906 verschenen berichten in de Roermondse kranten over deze affaire (of gerelateerd aan deze affaire, dan wel met verwijzingen) gaat te

⁴²⁹ Zie onder meer: Wesseling, *Scheffer Renan Psychari. Een Franse cultuur- en familiegeschiedenis*, 257-270.

⁴³⁰ *De Nieuwe Koerier*, 03.11.1894.

⁴³¹ *Maas- en Roerbode*, 06.11.1894.

ver. Hierna zullen slechts enkele van de geuite aantijgingen vermeld kunnen worden.

Een treffende passage uit *De Nieuwe Koerier* luidt als volgt:

‘Jodenvriendschap.

Het is aandoenlijk met wat een ijver bladen van zekere richting zich afsloven om toch maar goed in ’t licht te stellen dat de verrader Dreyfus in Frankrijk één man is, één individu, één geheel. Dreyfus is Jood, en nu moet al dat getob dienen om dood te doen de neiging, die ook deze misdaad wéér op rekening der Joden wil stellen. Zonderling; geldt het een Roomsche priester, een kloosterzuster, een pater of een godsdienstige instelling, dan spaart men zich die moeite; dan vermeldt men het (meestal verzonnen) feit met bijvoeging van een of andere meest duistere, opmerking, die te verstaan geeft: ex uno disce omnes [allen leren van wat een persoon zegt, HvdB]. Maar de Joden zijn machtig, in sommige landen oppermachtig; en de machtigen, het is vanouds, ontziet men; men kijkt hun naar de oogen. Iedereen weet dat in Frankrijk de Joderij, hetzij door echte of onechte kinderen Israëls gevoerd, den toon aangeeft. (...) De Joodjes varen er het beste bij. En dat weten ze, o zoo goed!’⁴³²

Toen enkele jaren later stemmen in Nederland opgingen om Dreyfus en zijn verdediging te ondersteunen, werd er in de Roermondse klerikale kranten geschreven:

‘Het geldt hier een zaak waarin het buitenland zich niet heeft te mengen en waarover het buitenland ook allicht een verkeerd oordeel zou vellen. Een zaak welke bovendien door de groote meerderheid der Fransche bevolking als afgedaan wordt beschouwd. Wij zien dan ook geen enkele reden voor een bemoeiing onzerzyds. Ware het bewijs van Dreyfus’ onschuld geleverd, dan kon een protest óók van Nederlanders nog zin hebben. Maar dit bewijs ontbreekt.’⁴³³

Na verloop van tijd begon het tij voor Dreyfus en zijn verdediger Émile Zola te keren en werd herstel van de veroordeling van Dreyfus steeds waarschijnlijker. Daarom verschenen er artikelen die het eigen standpunt, waarop men zich had ingegraven, begonnen te verdedigen. Zo stond er in 1899 in *De Nieuwe Koerier*:

‘Alle vrienden en voorstanders van Dreyfus hebben den aanvankelijken tegenstand tegen de katholieken gaan exploiteeren, en hen beschuldigd moedwillig de onschuld te verdrukken, omdat het slechts een Jood gold. Ja, er is gezegd dat de geheele generale staf omgekocht was door de Jezuïeten.

⁴³² *De Nieuwe Koerier*, 29.12.1894.

⁴³³ *Maas- en Roerbode*, 22.01.1898.

Hoe onzinnig deze en dergelijke beweringen zijn, behoeven we voor katholieken niet te zeggen.’⁴³⁴

Zelfs bij de uiteindelijke vrijspraak na verloop van twaalf jaar door het Franse Hof van Cassatie in juli 1906, waarbij een eerdere veroordeling door de Krijgsraad van Rennes werd vernietigd, kon *De Nieuwe Koerier* na de vermelding van die vrijspraak het niet nalaten nog als laatste zinnetje toe te voegen: ‘Men verzekert dat het arrest gewezen is met 31 tegen 18 stemmen. Toch een bewijs dat Dreyfus’ onschuld zoo zonneklaar niet vaststond’.⁴³⁵

De conclusie over de wijze van berichtgeving over de Dreyfusaffaire en de gerechtelijke dwaling is eenduidig. Alle publiciteit in de beide Roermondse kranten werd gekenmerkt door extreme partijdigheid, vooringenomenheid en Jodenhaat. Met de verdediging van Dreyfus werd de spot gedreven. De argumenten van zijn verdediging werden belachelijk gemaakt. Een mea culpa van de redactie van de in 1904 gefuseerde kranten is er nooit geweest voor deze ernstige fouten en misleidende berichtgeving, evenmin als in Frankrijk het leger, de katholieke pers en de katholieke kerk ooit enig schuldbesef hebben getoond. De Roermondse kranten hadden twaalf jaar lang intensieve Jodenhaat in haar berichtgeving verwerkt en geëxploiteerd. Deze hetze moet ongetwijfeld verstrekkende invloed op de publieke opinie hebben gehad. De kranten volgden overigens bij hun publicaties nauwgezet het beleid van het Vaticaan dat in zijn dagblad *L'Osservatore Romano* krachtig stelling nam tegen Dreyfus en zijn verdedigers.⁴³⁶

Evenals als veel andere historici vraagt Simon Schama zich af wat het meest de aanstoot heeft gegeven tot Herzls zionisme: de ontwikkelingen in Parijs of Wenen, de Dreyfusaffaire of de demagogie van de antisemitische Christelijk-Sociale Partij.⁴³⁷ Hij verwijst naar de antisemitische agressie in Frankrijk en Oostenrijk als doorslaggevend motief voor Theodor Herzls zionistische missie. De vraag daarbij moet echter zijn of er wel voor hem een reden was om een beperking te zoeken tot die twee landen. Herzl zal goed op de hoogte zijn geweest van het welig tierende antisemitisme in landen als Duitsland en Rusland. Het zijn uiteindelijk vrijwel alle Europese landen geweest die niet in staat waren (of wilden zijn) hun Joodse onderdanen een veilig huis te bieden. Schama laat in ieder geval wel zien hoe verstrekkend de invloed van de Dreyfus-affaire is geweest op de ontwikkeling van het zionistisch streven.

⁴³⁴ *De Nieuwe Koerier*, 24.08.1899.

⁴³⁵ Ibidem, 14.07.1906.

⁴³⁶ Kertzer, *The Popes against the Jews*, 184.

⁴³⁷ Schama, *Belonging*, 633-692, in het bijzonder 649.

Antisemitische boeken en weekbladen in Limburg

Limburg kent een beperkte maar toch pijnlijke traditie van het uitgeven van antisemitische boeken en weekbladen. In Roermond publiceerde drukker en uitgever M. Waterreus, specialist in vrome katholieke, altijd met bisschoppelijk imprimatur gedrukte lectuur, in 1890 de Nederlandse vertaling van een in Parijs in datzelfde jaar uitgekomen boek van de 25-jarige omstreden Franse priester Henri Desportes. Het boek had de titel *Le mystère du sang chez les Juifs de tous les temps* en kreeg de Nederlandse titel *Het Bloedgeheim bij de Joden, gedurende alle eeuwen*. Joden werden in dat boek van rituele kindermoorden beschuldigd. Hier werd, met andere woorden, een aloude antisemitische traditie opnieuw tot leven gebracht. Waterreus, die het 366 pagina's tellende boek zelf vertaald had, schreef er ook een vier bladzijden lange inleiding bij met op de openingspagina de tekst: 'Het gebruik van Christenbloed is onontbeerlijk voor het heil onzer zielen, aldus "De Joden van Trente" '.⁴³⁸

Waterreus was eveneens de drukker en uitgever van het antisemitische geschrift *De Jood, een waarschuwend woord aan den christen*, dat bij hem in 1891 van de pers rolde (84 pagina's). Het was van de hand van A. van Ros, pseudoniem van de jezuïet F.L.E.M. (Frans) Hendrichs (1862-1938). Hendrichs is als auteur ook verantwoordelijk geweest voor het boek *Dreyfus, of de vermoorde onschuld* (Nijmegen 1898). Hij wordt daarom met recht 'de verspreider van het internationale antisemitische gedachtegoed' genoemd.⁴³⁹

In het Limburgse Meerssen verscheen tussen 1890 en 1892 het antisemitische weekblad *De Talmudjood*. Het begon als een 'lokaal blaadje', maar vond allengs aftrek in het gehele land. Binnen twee jaar waren er 1200 abonnees.⁴⁴⁰ Na 1892 ging het blad tot in de loop van 1893 voort als *Waarheid en Recht, Antisemietisch Weekblad*. Het daaropvolgende jaar wijzigde de naam in *Anti-Semietisch Orgaan*, dat ook maar een kort leven beschoren was.⁴⁴¹ Het werd uitgegeven door Joseph Hubert Louis (Jos) Russel (1859-1918), die zich herhaaldelijk voor de rechtbank moest verantwoorden en ook veroordeeld werd voor zijn kwaadaardige publicaties.⁴⁴² Russel opereerde in navolging van de Fransman Édouard Drumont, onder andere oprichter in 1889 van de 'Ligue antisémitique de France'. De schrijver en politicus Drumont is in Frankrijk een

⁴³⁸ In het jaar 1475 zou het christenjongetje Simon in Trente door Joden vermoord zijn. Na gruwelijke martelingen werden Joodse inwoners van Trente gedwongen de moord te bekennen. In 1588 werd Simon tot martelaar en heilige verklaard. Na het Tweede Vaticaans concilie in 1965 werd aan die verklaring een einde gemaakt.

⁴³⁹ Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel*, 65.

⁴⁴⁰ Ramakers, 'Conservatisme en antisemitisme', 65, noemt niet geheel terecht 'een tijdschriftje'.

⁴⁴¹ De redactie was toen in handen van een zekere 'Dr. Fuss' uit Sint Pieter, gelegen nabij Maastricht. Russel had er, formeel althans, geen bemoeienis meer mee. Nog in hetzelfde jaar werd het *Anti-Semietisch Orgaan* opgevolgd door *De Wacht. Orgaan ter verdediging der Christelijke belangen*, waarvan de redactie in Meerssen was gevestigd.

⁴⁴² Hovens, *In de armen van Maas, Geul en Watervalderbeek*, 339-340 en 347.

van succesvolste aanjagers van antisemitisme geweest. Hij schreef *La France juive* en richtte het na enige tijd erg populaire dagblad *La Libre Parole* op.⁴⁴³ Koppen als ‘Dood aan de Joden’ trof men op de voorpagina aan.⁴⁴⁴

Jodenhaat is in de genoemde weekbladen van Russel overal te vinden, zoals in 1890 de weerzinwekkende oproep:

‘Gegroet, leepsogige, stinkende natie. Ga de woestijnen van Zuid-Afrika verpesten, hoe eerder hoe liever. Onze zegeningen op reis. En zoudt gij, Louike en Isdedoor, Schloume en de Wijngaardeniers en de Hertogdommen, de Soesmannen en de Chaims en de kleine Eli en Hari en Manevel en Jodeleentje en alle Smoussen en Smoussinnen van Meerssen de reis niet mee willen maken?’⁴⁴⁵

De ondertekenaar noemde zichzelf ‘Judenfresser’. De titel *De Talmudjood* zal geïnspireerd zijn geweest op het boek *Der Talmudjude, zur Beherzigung für Juden und Christen aller Stände* van de in Münster werkzame priester, hoogleraar en notoire antisemiet August Rohling. Opvallend is dat de genoemde onversneden fel antisemitische boeken nog steeds via internet gretig verspreiding vinden.

Deze vaak ronduit antisemitische publicaties beperkten zich niet tot het bisdom Roermond en de provincie Limburg. Jan Ramakers geeft voorbeelden uit tijdschriften als *Het dompertje van den ouden Valentijn* en de *Katholieke Gids*, maar ook het dagblad *De Tijd*. Volgens Ramakers droegen die bladen ‘het geloof uit in het kwaadaardige, zedenbedervende karakter van de joodse Talmoed’. De even spectaculaire als kwaadaardige beschuldiging van rituele moord – de ultieme stigmatisering van de Talmoed – moet langs die kanalen in brede lagen van de bevolking zijn doorgedrongen.⁴⁴⁶

De agrarische standsorganisaties en hun ledenbladen

De katholieke pers mag dan een zeer invloedrijke rol hebben vervuld, daarnaast waren er verscheidene maatschappelijke organisaties die evenmin van betekenis ontbloot waren als instrumenten van de katholieke kerk. De kracht van de organisatie van het Roermonds bisdom lag in zijn alom tegenwoordigheid in zulke organisaties, waarbij de vraag rijst in hoeverre zij ten aanzien van de Joodse medeburgers een vergelijkbare rol hebben gespeeld als de journalistiek.

⁴⁴³ Wesseling, *Scheffer Renan Psichari*, 260. Voor Drumont zie ook Quispel, *Anti-Joodse beeldvorming*, 161-168. Drumont en de hierna te noemen Rohling worden algemeen beschouwd als ‘uiterst invloedrijke antisemieten’. Zie ook Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel*, 34.

⁴⁴⁴ Schama, *Belonging*, 640 kenschetst Drumont als: ‘The great impresario of mass-market anti-Semitism’. *La France juive* is naar zijn mening een voorganger van ‘*Mein Kampf*’, een uitnodiging tot uitroeiing’.

⁴⁴⁵ *De Talmudjood*, 30.08.1890.

⁴⁴⁶ Ramakers, ‘Conservatisme en antisemitisme’, 65.

Die kracht was het sterkste in de boerenorganisaties. In de tweede helft van de negentiende eeuw was er de Limburgse Maatschappij van Landbouw, een organisatie van grootgrondbezitters en herenboeren of notabelen. Na de Landbouwcrisis (1878-1895) werd de noodzaak tot samenwerking voor kleine boeren steeds duidelijker. Kleine boeren sloten zich van lieverlee aan in lokale coöperaties om gezamenlijk productiemiddelen aan te kunnen schaffen. In Limburg/het bisdom Roermond zijn het vaak de kapelaans geweest die in de dorpen boeren stimuleerden bij het oprichten van deze plaatselijke verenigingen en coöperatieve banken en bij samenwerking in productiebedrijven. Het zijn deze priesters geweest die bij al deze organisaties gezorgd hebben voor een diocesane oriëntatie, geconcentreerd in Roermond, nabij hun bisschop.

In Noord-Brabant sloten boeren zich ook aan, daar was de grote man achter de schermen de norbertijn Gerlacus van den Elsen. Deze pater wordt gezien als de belangrijkste instigator tot de oprichting van de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond (NCB), het huidige ZLTO.⁴⁴⁷ Naast zijn grote verdiensten om de boeren in die provincie in één organisatie te verenigen en naast zijn rol bij de oprichting van boerenleenbanken, was Van den Elsen ook een uitgesproken antisemiet.⁴⁴⁸ Weliswaar niet op racistische, maar op sociaaleconomische basis.⁴⁴⁹ De weerslag van dit antisemitisme is terug te vinden in het blad van de NCB, het *Weekblad van den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond*. Van den Elsen, die overleed in 1925, heeft een zodanige invloed gehad op dit blad dat er tot ver in de twintigste eeuw veel beschouwingen over Joden in hebben gestaan, vaak met een antisemitische achtergrond. Met grote regelmaat werden in genoemd weekblad teksten geplaatst waarin Joden verdacht werden gemaakt. Enkele voorbeelden hiervan zijn: ‘Hij [de Boerenbond, HvdB] heeft de boeren verlost van de slavernij der joden door den kalverhandel’, ‘Toen was de boer als ’t ware eene verschoppeling der maatschappij, door niemand geacht, door niemand geteld, daarbij nog gekneld, in de schijnbaar onbreekbare boeien van joden, groothandelaars, woekeraars enz.’ en ‘Maar zoolang universiteitsprofessoren en de hoogste staatsbeambten den joden woeker en beurzenzwendel ten offer vallen, zal men den boer door meer schooljaren niet tegen bedrog behoeden’.⁴⁵⁰

In Limburg verenigden de grote en kleine landbouworganisatie zich in 1896 in de Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB) te Roermond. Het weekblad dat door de LLTB vanaf 1907 werd uitgegeven, had de titel *Land en*

⁴⁴⁷ Website boerenbondsmuseum.nl/ontdek-het-boerenbondsmuseum/wie-was-pater-van-den-elsen.

⁴⁴⁸ Sluyterman et al., *Het coöperatief alternatief. Honderd jaar Rabobank, 1898-1998*, 24-26.

⁴⁴⁹ Poorthuis en Saleminck, *Een donkere spiegel*, 151-154.

⁴⁵⁰ *Weekblad van den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond*, respectievelijk 05.01.1901, 10.12.1904 en 13.01.1912.

Vee. Doordat het bij veel agrariërs in huis kwam, had het een hoge verspreidingsdichtheid in de hele provincie. Die was toen nog grotendeels agrarisch georiënteerd. Ook in dit blad werd met grote regelmaat over Joden geschreven, maar dan vrijwel altijd in het kader van religieuze beschouwingen, soms met een anti-judaïstische oriëntatie. Het zijn merendeels weinig en relatief kleine ontsporingen zoals de opmerking: ‘de overmoed en kwaadwilligheid van Joden’.⁴⁵¹ Een enkele keer, bijvoorbeeld naar aanleiding van de viering van een jubileum van de collega boerenbond NCB, ging de redactie verder en maakte een negatieve uitschieter bij de beschrijving van vermeende wantoestanden in Noord-Brabant: ‘... de groote meerderheid [van de boeren, HvdB] had het hard te verantwoorden, zuchtte onder het juk der pachtheeren en werd uitgezogen door de Joden’.⁴⁵² De drukker van dit ledenblad was de al genoemde M. Waterreus. Hij adverteerde er vaak in met zijn religieuze uitgaven maar ook met zijn antisemitische boeken. Afgezien van deze incidentele opmerkingen en de advertenties van Waterreus is *Land en Vee* zelf geen bron van verspreiding van antisemitisme geweest.

Het verschil in de mate van antisemitische gezindheid van de bondsbladen van NCB en LLTB is verklaarbaar. De NCB is aan het einde van de negentiende eeuw tot stand gekomen dankzij de inzet van Van den Elsen die in die organisatie nog lang een cruciale rol is blijven spelen. De LLTB ontstond, als opvolger van onder andere de in 1895 opgerichte Christelijke Boerenbond, aan het begin van de twintigste eeuw en was het resultaat van fusie van al bestaande agrarische belangenverenigingen. Het was de provinciale overheid die op een fusie had aangedrongen en mede had geholpen die tot stand te brengen. Pas twee jaar na de oprichting in 1901 van de LLTB trad de priester J.H.G. Kerbosch als eerste geestelijk adviseur aan. Ook de langjarige aanwezigheid van de priester en landbouwingenieur J.H.H. Bemelmans als centrale figuur in de organisatie – hij was er eerst geestelijk adviseur en van 1932 tot 1946 directeur-secretaris – heeft niet tot navolging van het Brabantse voorbeeld geleid.⁴⁵³

⁴⁵¹ *Land en Vee*, 05.06.1908.

⁴⁵² *Land en Vee*, 09.09.1921.

⁴⁵³ Zie voor Kerbosch en Bemelmans: Korsten, *Standhouden door veranderingen*, 66 respectievelijk 100.

Geen reflectie op ooit ingenomen standpunten

Systematische beeldvorming door de dag- en weekbladpers heeft in belangrijke mate bijgedragen tot de houding en opvattingen van de lezers. Het is dan ook niet zonder reden dat Van Vree in zijn proefschrift *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939* stelt:

‘Van de uniformiteit en voortdurende herhaling van waarde-geladen uitspraken over een fenomeen, dat buiten de directe levenssfeer van de lezers ligt, door een medium dat vrijwel een monopoliepositie bezit en waarmee het publiek zich politiek of levensbeschouwelijk gezien kan identificeren, gaat een in potentie krachtige invloed uit op het denken en gedrag van het publiek (...)’.⁴⁵⁴

Eerder is al enkele malen gewezen op de eenzijdige informatie waarop krantenlezers in Roermond en Midden-Limburg aangewezen waren in de negentiende eeuw. Ook in de eerste decennia van de volgende eeuw bleef die eenzijdige informatievoorziening bestaan, zoals in een volgend hoofdstuk nog zal blijken. Op de vele onwaarheden die in de loop der jaren over Joden zijn gepubliceerd, zijn de genoemde kranten of hun opvolgers nooit teruggekomen

Een goede analyse van de houding van alle Limburgse kranten ten opzichte van Joden in het algemeen of wat men in vroeger tijden noemde ‘de Joodse kwestie’ ontbreekt. Geen van de inmiddels verschenen gedenkboeken van *De Limburger* (inclusief *Limburger Koerier*), het *Limburgs Dagblad* of de *Venlose krant* besteedt veel woorden aan Joden.⁴⁵⁵ Over de geschiedenis van de *Maas- en Roerbode* en *De Nieuwe Koerier* is zelfs nooit een volwaardig gedenkboek gemaakt.⁴⁵⁶ In het gedenkboek van het landelijk katholiek blad *De Maasbode* is er overigens wel aandacht voor Joden. Twee korte hoofdstukken zijn gewijd aan ‘Het Joodse vraagstuk’.⁴⁵⁷ Die laatste term werd vooral in kranten met een religieuze achtergrond gebruikt. Neutrale kranten, met name de liberale en socialistische pers, zoals *NRC* en *Het Volk*, kenden geen Joods vraagstuk, behalve in de context van onderdrukking en vervolging.⁴⁵⁸ Voor

⁴⁵⁴ Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie*, 264.

⁴⁵⁵ Overhof, *De krant in Zuid-Limburg*; Denzen, Heijmans en Lommers, *Een bijzonder bedrijf. Wel en wee van het Limburgs Dagblad*; Van der Hoek en Gorissen, *De Venlose krant*. Geen woord is er in het gedenkboek van Overhof over *De Limburger/Limburger Koerier* gewijd aan de veelvuldige antisemitische escapades aan het einde van de negentiende eeuw van de eigen hoofdredacteur pastoor Joseph Thissen. Ook socialisten en vrijmetselaars waren voor Thissen niet veilig.

⁴⁵⁶ Bij de fusie met *De Nieuwe Limburger* omstreeks 1970 zijn het gehele archief en alle oude oplagen van de *Maas- en Roerbode* vernietigd. Dankzij GAR beschikken wij nog wel over vrijwel alle oude edities. De geschiedenis van deze krant is te herleiden uit: Van der Bruggen, ‘Cees Dosker, de oorlog van een Roermondse courantier’, 86-107.

⁴⁵⁷ Vermeulen, *De Maasbode*, 121-123 en 182-184.

⁴⁵⁸ Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 313.

Jonathan Judaken zijn antisemitisme en de Joodse kwestie ‘the Janus-faced sisters of modernity’ en stelt daarbij dat de geschiedenis van hun verstrengeling de innerlijke verwerking onthult van een groot deel van het moderne culturele leven, Joods en niet-Joods.⁴⁵⁹ Door te blijven schrijven of spreken van de ‘Joodse kwestie’ of het ‘Joodse vraagstuk’ maakten de genoemde katholieke persmedia duidelijk dat een reformistisch herstelconservatieve houding, zoals die bij Schaepman of Aalberse geconstateerd is, voor hen een stap te ver was.

David Kertzer noemt de fysieke eliminering van de Europese Joden het einde van een lange weg en stelt daarbij dat ‘dit een weg was die de katholieke kerk had helpen aanleggen’.⁴⁶⁰ Publicaties als het in extenso geciteerde krantenartikel over Bernstein of de artikelen over vermeende rituele moorden of hostieschendingen zullen hoe dan ook de lezer beïnvloed hebben en bijgedragen hebben aan hetgeen Kertzer de kerk verwijt. Uiteindelijk zijn de beschuldigingen, waarvan hiervoor uitgebreid verslag is gedaan, niet anders te zien dan als een constante sinds de middeleeuwen. Vaak hebben deze beschuldigingen toen ook al aanleiding gegeven tot pogroms.⁴⁶¹

De vergelijking met het op internet veelvuldig voorkomend fake-news dringt zich onvermijdelijk op. Waar de hedendaagse internetgebruiker nog de mogelijkheid heeft om de juiste feitenweergave te zoeken, waren de meeste burgers in de negentiende eeuw veelal op een enkel nieuwsmedium, in casu de krant, aangewezen. Dat was althans naar alle waarschijnlijkheid in Roermond en Midden-Limburg het geval. De geloofwaardigheid van dat medium was daarbij groot, zeker wanneer dat uitging van dienaren van de eigen kerk.

II.2.5 Antisemitisme in het bisdom Roermond

Jodenhaat

Op basis van de aangehaalde voorbeelden valt niet aan de conclusie te ontkomen dat er in de tweede helft van de negentiende eeuw in klerikaal-katholiek Limburg en zeker in Roermond fervente Jodenhaters rondliepen. Het is de vraag of bisschop Paredis, hun ‘Leider’, als zodanig gekwalificeerd mag worden, zoals de advocaat Simon Cohen deed. Jodenhaat was, internationaal gezien, niet zo uitzonderlijk, zeker niet in de genoemde periode. De negentiende eeuw is in Europa de eeuw van het opkomend nationalisme, waarbij veel Europese landen

⁴⁵⁹ Judaken, ‘Antisemitism and the Jewish Question’, 559, ‘The history of their entwinement reveals the inner workings of much of modern cultural life, Jewish and not.’ Judaken stelt dat het begrip ‘de Joodse kwestie’ is terug te voeren tot het jaar 1838 in Duitsland, eerst als de ‘Jüdische Frage’, daarna ‘Judenfrage’. Met de uitdrukking ‘de Joodse kwestie’ ging het niet om individuele rechten en gelijkheid tussen particulieren, maar eerder om de status van de Joodse gemeenschap als geheel.

⁴⁶⁰ Kertzer, *The Popes and the Jews*, 17: ‘Yet the physical elimination of the Jews came at the end of a long road, and (...) it was a road that the Catholic Church did a great deal to help build.’

⁴⁶¹ Oudejans, ‘De Jood in de Middelnederlandse literatuur’, website dbnl.

in het kader van hun natievorming de wereld verdeelden volgens de tegenstelling ‘wij/zij’. Het vaak tot op grote hoogte opgeklopte nationalisme is uiteindelijk een van de belangrijkste – zo niet de belangrijkste – oorzaken geweest van de Eerste Wereldoorlog, de ‘oercatastrofe van de twintigste eeuw’.⁴⁶² Binnen het Engelse, Franse, Duitse of Oostenrijkse unitaire nationalisme paste geen bevolkingsgroep met een afwijkend geloof en afwijkende gebruiken, zoals Joden, nog daargelaten de historische ballast die de verhouding katholieken en Joden met zich meegebracht had. Poorthuis en Salemink spreken dan ook van een hoogconjunctuur van antisemitisme in Europa voor de periode van het einde van de negentiende eeuw in hun diepgravende studie *Een donkere spiegel*.⁴⁶³

Misschien moet het begin van het aanzwellen van de altijd al bestaande anti-Joodse gevoelens in Limburg eerder gedateerd worden. Aanleiding voor deze stelling zijn de beide al genoemde encyclieken uit 1832 en 1834 van paus Gregorius XVI en de instelling van het vicariaat Roermond in 1840 met de benoeming van Paredis tot administrator en titulair bisschop.⁴⁶⁴ De katholieke kerk keerde daarmee volledig terug als machtsfactor in de Limburgse maatschappij. Daar hoefde de kerk geen andere denominatie te dulden. De te volgen gedragslijn was in de twee genoemde encyclieken uitgestippeld: verzet tegen iedere vorm van liberalisme.

Bovendien was er in de loop van de jaren veertig sprake van een Europese economische crisis met her en der ernstige tekorten aan voedsel. De geschiedenis leert dat bij zulke crises Joden vaak als daders/veroorzakers worden gezien. In Limburg was er bovendien groot ongenoegen over de hereniging in 1839 met Noord-Nederland. Afscheidingsbewegingen pleitten voor losscheuring van Nederland en heraansluiting bij België of een status als het Groothertogdom Luxemburg. Crisis, honger en oproer zijn de ideale voedingsbodem voor haatgevoelens.

Het blad *Catholijke Nederlandsche Stemmen* publiceerde tijdens de jaren veertig artikelen als ‘Toenemende heerschappij van het Jodendom in onze dagen’.⁴⁶⁵ In zijn bijdrage ‘Conservatisme en antisemitisme’ voor het themanummer *Katholicisme en antisemitisme* van *Trajecta* heeft Jan Ramakers erop gewezen dat ook landelijk vanaf de jaren veertig van de negentiende eeuw er een kentering kwam in de houding van katholieken ten opzichte van Joden. Schimpscheuten over uitbuiting door Joden, het Joodse grootkapitaal, de

⁴⁶² Deze term is ontleend aan George F. Kennan, *The Decline of Bismarck's European Order. Franco-Russian Relations 1875-1890* (Princeton 1981).

⁴⁶³ Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel*, 56.

⁴⁶⁴ Voor 1840 behoorde Limburg tot het bisdom Luik.

⁴⁶⁵ *Catholijke Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde*, 13^e jg. (1847) 386.

verjoodste pers en de vermeende invloed op de politiek keren dan met grote regelmaat terug in *Catholijke Nederlandsche Stemmen*. De oplage van dit blad schijnt overigens niet erg hoog geweest te zijn.

Ook een katholieke intellectueel als J.A. Alberdingk Thijm liet zich al in 1840 meeslepen door bizarre verhalen over rituele moorden door Joden op christenen. Dit naar aanleiding van het gerucht over een vermeende rituele moord in dat jaar op een katholieke monnik, pater Tommaso, in Damascus. De monnik was op 5 februari van dat jaar verdwenen. Korte tijd later, eveneens in diezelfde maand februari 1840 verdween een Grieks-orthodox jongetje van het eiland Rhodos. Ook daar ontstond het gerucht dat Joden de moordenaars waren. Beide voorvallen kregen in Europa grote bekendheid.

Ondanks deze aanzetten tot antisemitisme in de eerste helft van de negentiende eeuw kan volgens Ramakers het klimaat in katholiek Nederland in die periode nog niet als structureel antisemitisch beschouwd worden. Dat is vanaf de jaren zeventig in die eeuw anders. Er is volgens hem dan nauwelijks een periodiek van katholieke signatuur te vinden waarin niet alle elementen van antisemitisme zijn terug te vinden: niet alleen religieuze en pseudoreligieuze vooroordelen worden geventileerd, maar ook en op ruime schaal, sociaaleconomische en – vooral – politieke vooroordelen.⁴⁶⁶

Poorthuis en Salemink betogen dat het antisemitisme in katholieke kring in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw niet massief en algemeen aanwezig was. Hoewel de bovenstaande inventarisaties niet alomvattend voor het gehele bisdom Roermond en/of de provincie Limburg zijn, valt voor dit landsdeel een anti-Joodse houding, regelmatig overgaand in Jodenhaat, dikwijls niet te ontkennen. De Limburgse pers, voor zover in handen van de katholieke kerk, was in de negentiende eeuw overwegend anti-Joods. Niet zelden was er sprake van haat. Soms is er sprake van een ongebreidelde Jodenhaat en regelrecht antisemitisme en racisme, zoals bij M. Waterreus, F.L.E.M. Hendrichs en de hiervoor besproken J.H.L. Russel.

Eenzelfde verwijt van ongebreidelde Jodenhaat kan men bisschop Paredis niet maken. 'Bij hem treffen we blijken van het traditionele anti-judaïsme aan. In zijn boodschappen voor zijn gelovigen verwerkte hij nogal eens voor Joden beledigende teksten. Overigens, ook leidende figuren en anderen in orthodox-protestantse kringen lieten zich in gelijkkluidende zin uit over Joden. Zo viel in het gereformeerde blad *De Standaard* de navolgende tekst, weliswaar als onderdeel van verontwaardigd berichtgeving over pogroms in Oost-Europa:

⁴⁶⁶ Ramakers, 'Conservatisme en antisemitisme', 64-65; idem, 'Maar de Joden zijn toch slechte mensen ...', 9-14; Wallet, *Nieuwe Nederlanders*, 210-211.

‘Slechts zie men op één ding wel toe. Hierop namelijk dat men deze straatkabeln niet verwarre met den volkomen gerechtvaardigden strijd én tegen het oppermachtigen Joodsche element in ons publiek leven én tegen de onderdrukking van schamele armen door rijke Joodsche woekeraars. Natuurlijk zijn de Joden in Europa vrij om te staan voor den hoogst mogelijke invloed; en het zou laf zijn indien ze anders deden.’⁴⁶⁷

In hoeverre deze geestelijke leiders zich van het effect van hun berichtgeving in hun media bewust waren? Er valt veel voor te zeggen dat zij niet hebben willen inzien welke schade zij met hun negatieve berichtgeving aanrichtten. Zij hebben welbewust gehandeld, anders zouden zij niet gestreefd hebben naar een overheersende greep op de kranten, zoals gezegd in de negentiende eeuw de enige media om wekelijks en later meerdaags het publiek te bereiken. Voor Paredis in het bijzonder geldt dat hij redelijkerwijs de in Roermond geproduceerde antisemitische werken van de vrome katholieke uitgever Waterreus gekend moet hebben. Het weinig fraaie voorbeeld van zijn paus Pius IX – bijvoorbeeld diens erkenning van Lorenzino van Marostica als vijfjarige martelaar en zijn aanprijzing van *Le Juif, le judaïsme et la judaïsation des peuples chrétiens* – heeft hij gevolgd. Ook het voorbeeld van de opvolgende paus, Leo XIII – op diens houding tegenover Joden zal hierna nog worden ingegaan –, zal door Paredis gevolgd zijn.

Verzet tegen antisemitisme: Schaepman en Aalberse

In algemene zin is de houding van de katholieke kerk en de katholieke media in Nederland in de negentiende eeuw te kenschetsen als reactionair conservatief.⁴⁶⁸ Dat is een houding waarbij de status-quo wordt verworpen, de veranderingen in de maatschappij negatief worden beoordeeld en gestreefd wordt naar terugkeer naar een verleden dat sterk wordt geromantiseerd. De verfoeide vooruitgang is in de ogen van de degenen die deze vorm van conservatisme aanhangen, bewerkstelligd door agitatoren die niet anders dan de vervulling van eigen ambities najagen.⁴⁶⁹ Lees voor agitatoren: socialisten, liberalen, vrijmetselaars en Joden. In Roermond werden aan het begin van de jaren negentig herhaaldelijk de leiders en deelnemers van demonstraties van de Sociaal

⁴⁶⁷ *De Standaard*, 29.08.1881. Dit blad werd in 1872 opgericht door de antirevolutionair Abraham Kuyper. Wallet schrijft over hem: ‘Kuyper zag Joden als een bedreiging en obstakel voor een werkelijk christelijke identiteit van de natie’. Ook laakte Kuyper banden van Joden met liberalisme en socialisme. Hij ageerde tegen ‘Joodse invloed’ en de zogenaamde Joodse greep op de pers, het geld, de economie en de politiek. Zie Wallet, ‘Waarom het antisemitisme uiteindelijk niet aansloeg.’, op research.vu.

⁴⁶⁸ Voor een typologie van het conservatisme zie Ramakers, ‘De houding van de Nederlandse katholieken’, 89-91, die daarbij refereert aan de visies van historici als K. Epstein en H. von der Dunk (*Conservatisme*, 105) en het door deze beide auteurs gehanteerde begrip ‘reformistisch herstelconservatisme’.

⁴⁶⁹ *Ibidem*, 90.

Democratische Bond tot bloedens toe de stad uitgeranseld door horden die door de pers en de kerk waren opgehitst.⁴⁷⁰

Na de eeuwwisseling trad langzaam, maar eigenlijk pas meer algemeen na de Eerste Wereldoorlog, een periode van aanpassing in, waarin men zocht naar antwoorden op de problematiek van de modernisering. Die gewijzigde houding wordt wel aangeduid als reformistisch herstelconservatisme.⁴⁷¹ Dit impliceert enerzijds aanvaarding van maatschappelijke veranderingen en anderzijds een poging de veranderingen te beheersen vanuit de intentie het oude geïdealiseerde bestel in een aan de moderne tijd aangepaste vorm nieuw leven in te blazen.

In het kader van die overgang naar een aanvaarding van maatschappelijke ontwikkelingen kan men de houding zien van enkele toonaangevende katholieke prominenten die publiekelijk afstand hebben genomen van Jodenhaat en antisemitisme en daartegen hebben geprotesteerd. H.A.J.M. Schaepman, priester-politicus en als Tweede Kamerlid leider van de eerste katholieke partij, en P.J.M. Aalberse, in de jaren 1930 leider van de Rooms-Katholieke Staatspartij en eerder minister voor deze partij, hebben het katholiek antisemitisme veroordeeld.⁴⁷² Schaepman verwoordde zijn standpunt in zijn krant *Het Centrum*. Ook tijdens de twaalf jaar durende Dreyfus-affaire was deze krant het enige katholieke blad dat het opnam voor Dreyfus.

Aalberse was het duidelijkst in zijn veroordeling van antisemitisme. Op 6 februari 1900 hield hij een lezing voor de R.K. Kieskring Amsterdam met de titel 'Antisemitisme', die veel opzien baarde maar ook op felle weerstand stuitte. De toenmalige deken van de katholieke kerk in Amsterdam, mgr. A.G. Schweitzer, liet in een reactie op deze lezing de naam van Aalberse verwijderen van de kandidatenlijst voor de Kamerverkiezingen. Aalberse zou naar de mening van Schweitzer in zijn lezing de indruk hebben gewekt dat alle katholieken antisemitisch waren.⁴⁷³ In zijn uitdrukkelijke afwijzing van iedere vorm van antisemitisme in katholieke kring heeft Aalberse tijdens zijn verdere leven onwrikbaar volhard.

De invloed van vooraanstaande politici als Schaepman en Aalberse is wel zodanig geweest dat antisemitisme binnen het Nederlandseatholicisme als zodanig nooit overheersend is geworden.⁴⁷⁴ Wat het bisdom Roermond betreft, was er echter tot aan het optreden van de van de bekende priester Henri Poels in de vroege jaren dertig van de twintigste eeuw, geen gezaghebbende katholieke

⁴⁷⁰ De Boer en Maasen, 'Rood gevaar in een roomse stad. De SDB in Roermond in 1893', 84-97.

⁴⁷¹ Ramakers, 'De houding van de Nederlandse katholieken', 91. Ramakers ziet dit reformistisch herstelconservatisme onder andere bevestigd in de encyclieken *Rerum Novarum* uit 1891 en *Graves di communi* uit 1901 van Leo XIII en *Quadragesimo Anno* van Pius XI uit 1931.

⁴⁷² Toch waren ook Schaepman en Aalberse niet geheel ongevoelig voor de negatieve beeldvorming rond de Joodse bankier en woekeraar. Zie hiervoor Ramakers, 'Godsmoordenaars en Addergebroed', 98.

⁴⁷³ Quispel, *Anti-Joodse beeldvorming*, 205.

⁴⁷⁴ Ibidem, 205-206.

stem die zich publiekelijk achter dat standpunt van Schaepman en Aalberse schaarde. Een veelzeggend gegeven.

II.2.6 Maatschappelijke situatie van Joden in Roermond aan het begin van de twintigste eeuw

Joodse aanwezigheid in de Roermondse maatschappij

Aan het begin van de twintigste eeuw was de Joodse gemeente in Roermond in aantal kleiner geworden, maar degenen die waren gebleven, waren gevestigde burgers van de stad geworden die over het algemeen met respect behandeld werden. Alex Sternfeld met zijn confectiemagazijn aan de Markt dat hij en zijn vrouw Rosalie van hun (schoon)ouders Daniel en Rosetta Egger-Keijzer hadden overgenomen, Sallie Hiegentlich met zijn groothandel en confectiefabriek, Henri Willem en Sallie Goudsmit met hun textielwinkel Elgozo (de naam staat voor Levie Goudsmit en Zonen), overgenomen van hun vader, in de Brugstraat, Oscar Goudsmit, neef van Henri Willem en Sallie, met zijn textielgroothandel, de koopman Jacob Goedhart en zijn zoon Alexander met hun dassenfabriek Corona, Emile Leviticus met zijn huidenzaak, David Behretz met zijn veehandel en Marcus Vos met de manufacturenwinkel ‘De Kleine Winst’, het zijn enkele voorbeelden van destijds bekende Joodse ondernemers in de stad.⁴⁷⁵ Ook heeft de familie Goudsmit jarenlang een onderneming in vellen en huiden gehad, totdat definitief de overgang naar een textiel- en confectiewinkel werd gemaakt.

Het volgende overzicht laat de beroepen van Roermondse Joden tussen 1900 en 1915 zien⁴⁷⁶:

koopman/-vrouw, hotelier, winkelier, kramer	20
winkelbediende	2
slager	1
kantoorbediende	1
beambte Staatsspoorwegen	6
commies rijksbelastingen	1
klerk post en telegraaf	1
militair	2
glasschilder	1
reiziger	2
godsdienstleraar	3

⁴⁷⁵ Ontleend aan Lemmens, ‘Moserisch, de komst van Joodse middenstanders in Roermond 1850-1940’.

Verwarrend is dat ook Levie Goudsmit terzelfder tijd zijn manufacturenwinkel exploiteerde onder de naam ‘De Kleine Winst’. Daar zal wel enige concurrentiestrijd over gevoerd zijn.

⁴⁷⁶ Ibidem.

leraar Rijks HBS	1
moutfabrikant	1
pianolerares	1
schoenmaker	<u>1</u>
totaal	44

Vrijwel alle kinderen van Joden volgden onderwijs aan de openbare lagere school en – bij voldoende capaciteiten en mits de ouders daar belangstelling voor hadden – aan de neutrale Rijks HBS, dit met één uitzondering. Zoals eerder opgemerkt, kreeg Jacob Hiegentlich, geboren in 1907, gymnasiumonderwijs aan het Bisschoppelijk College Roermond. Het opgroeien in deze overwegend katholieke omgeving samen met het volgen van katholiek onderwijs zou hem er later dan ook toe brengen om te spreken van ‘een verwarrend mêlé van Rooms en Joods gebeuren’.⁴⁷⁷

Toen hij zestien jaar oud was, schetste Jacob in zijn dichtbundel *Die Rote Nacht* scherp de afstand tussen Joden en christenen. Het gedicht heet ‘Fieber.II.’ en toont het gemoed van de jonge dichter tijdens het luiden van de kerkklokken – de ouders van Jacob woonden in het centrum van de stad –:

“Christ ist erstanden wie er eins gesagt.”

Aus dem Lande die Glocke klagt.

(...)

Wer ist erstanden?

Er ist erstanden.

Unsereins?

Unserkeins.’⁴⁷⁸

Schinderhannesrel maar ook bijstand voor slachtoffers Russische pogroms

Een voorval dat de Joodse gemeenschap in Roermond als kwetsend en bedreigend heeft ervaren, was de uitvoering in 1909 van de opera bouffe Schinderhannes. Dat is een al uit 1864 daterend werk van de Roermondse schrijver Emile Seipgens, een uitgesproken liberaal.⁴⁷⁹ Het verhaal draait om een roverhoofdman die zijn ziel aan de duivel verkoopt. De Schinderhannes wordt tot op de dag van vandaag eens per zeven à acht jaar in Roermond uitgevoerd.

⁴⁷⁷ Nissen, ‘Jacob Hiegentlich 1907-1940’, 19.

⁴⁷⁸ Hiegentlich, *Het zotte vleesch / Mirjam-Provincie-Vlucht uit de vrouwenwereld / Gedichten*, 216-217, oorspronkelijk opgenomen in de dichtbundel *Die Rote Nacht. Spätjahr* onder de auteursnaam Jaap Hiegentlich (Roermond 1923).

⁴⁷⁹ Voor Seipgens zie Nissen, *Emile Anton Hubert Seipgens*; idem, *De akkoorden van het gemoed*.

Deze dialectopera is al meer dan 150 jaar een vast onderdeel van de Roermondse traditie.

Aanvang 1909 verzorgde een plaatselijke toneelvereniging de uitvoering. Het was een aangepaste versie die nogal wat antisemitische uitlatingen bleek te bevatten. Het kerkbestuur van de Israëlitische gemeente schreef er na de uitvoering een protestbrief over aan de gemeenteraad. Wat hen nog het meest gestoken had, was dat de burgemeester bij zijn voorafgaande controle wel de voor katholieken grievende passages had geschrapt, maar de voor Joden kwetsende uitdrukkingen had goedgekeurd. Zij tekenden ten sterkste protest aan tegen deze handelwijze van de burgemeester, en vroegen om dit niet meer te laten gebeuren. Er zou voor gezorgd moeten worden dat ‘hierdoor het kweken van godsdiensthaat voorkomen wordt’.⁴⁸⁰

Die burgemeester was Julius Sanders, een weinig talentvolle oud-Atjeh militair die als bestuurder van Roermond vaker gefaald heeft. Terwijl het verwijt van de Joden tegen de burgemeester gericht was, besloot de raad op advies van Sanders te antwoorden met de dooddooener dat het onderwerp van de klacht niet tot zijn competentie behoorde. Men moest zich maar tot de landsregering wenden.⁴⁸¹

De gewraakte tekst van de uitvoering van deze Schinderhannes is niet traceerbaar. Wel valt op dat de recensent van de katholieke *De Nieuwe Koerier* geen enkel woord besteedde aan de beledigende tekst, terwijl de correspondent van de liberale *Roermondenaar* constateerde dat de bewerker van de opera ‘niet heeft kunnen nalaten uiting te geven aan de mindere sympathie die hij schijnt te voelen voor de Israëlieten’.⁴⁸²

Tegenover deze pijnlijke gang van zaken rond de volksopera Schinderhannes stond een breed gedragen initiatief enkele jaren eerder, aan het einde van het jaar 1905. In Rusland was in de loop van dat jaar revolutie uitgebroken. Door de Alliance Israélite Universelle was opgeroepen steun te verlenen aan de slachtoffers van de woelingen in dat land.⁴⁸³ Zoals zo vaak in Oost-Europa en Rusland werd de schuld voor de onrust en ellende vooral aan de Joden gegeven. Pogroms waren er het gevolg. In Roermond werd een comité opgericht om gelden in te zamelen. Tot de veertien leden behoorden vier Joden, Jacob Goedhart, Leo Straus, Emile Leviticus en Aäron Colthof, respectievelijk voorzitter, vicevoorzitter, penningmeester en *chazan* van de Joodse gemeente.

⁴⁸⁰ GAR, nr. 1005, Kanton en gemeentebestuur van Roermond (Nieuw Archief), inv.nr. 1458, nr. 968.

⁴⁸¹ GAR, Gemeenteraad Roermond, verslag vergadering d.d. 3 april 1909. Zie voor biografische gegevens van burgemeester Julius L.Th. Sanders, werkzaam in Roermond tussen 1907 en 1927: Van der Bruggen, ‘Nabij de Grote Oorlog’, 16-17.

⁴⁸² *De Nieuwe Koerier*, 02.02.1909; *De Roermondenaar*, 06.02.1909.

⁴⁸³ De Alliance Israélite Universelle werd eind 1860 in Parijs opgericht als centrale organisatie van Joden in de gehele wereld. Aanleiding hiertoe waren onder andere de Jodenvervolging in Damascus in 1840 (op basis van het verwijt van rituele moord) en de kwestie Mortara. Gegevens ontleend aan Gans, *Memorboek*, 604.

Het comité met de naam ‘Het Roermondsch Comité van de slachtoffers der Russische Woelingen’ werd voorgezeten door burgemeester Godfried Raupp. Personen uit de Roermondse katholieke elite en ook dominee Hugo van Rossem waren de andere comitéleden.⁴⁸⁴

Aanvang 1913 verboden de burgemeesters van 's-Hertogenbosch en Roermond de opvoering van het toneelstuk van Willem Schürmann ‘De Violiers’ met als reden ‘de kwetsende inhoud voor Israëlieten’. Kennelijk had burgemeester Sanders na het incident in 1909 zijn les geleerd.⁴⁸⁵ Joden hadden zich gestoord aan de inhoud van het toneelstuk. Schürmann, die van half Joodse afkomst was, had een milieu geschilderd van Joodse handelaren in ramsj (rommel), waardoor het toneelstuk niet bepaald vleidend voor de Joodse bevolkingsgroep was.

Facetten van het toenmalig Joods leven in Roermond

Er zijn gelukkig enkele bronnen die ons iets meer vertellen over Joods leven in de stad en over de Roermondse Joodse gemeente in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Die gemeente was, zoals al eerder besproken, in naam orthodox. Vrijwel alle gemeenten in de Nederlandse Israëlitische wereld hadden een orthodoxe oriëntatie. Belangrijk voor de Joden in Roermond was Salomon Heertjes, de man die in 1908 opperrabbijn voor Brabant en Limburg werd en die dat tot zijn dood in 1947 zou blijven.⁴⁸⁶ Hij was de opvolger van rabbijn Louis Landsberg, zij het dat na diens dood in 1904 er tijdelijke waarnemers zijn geweest voor deze post, in 1905 L. Wagenaar en in 1906 en 1907 rabbijn S.J.S. Hirsch.

Naast zijn studie aan het Nederlands Israëlitisch Seminarium, volgde Heertjes de studie klassieke letteren aan de Universiteit van Amsterdam. Al in 1904 werd hij als rabbijn toegelaten. In zijn latere ressort was hij actief om een verdieping van het religieuze leven te bewerkstelligen. Het was Heertjes die de oprichting stimuleerde van lokale verenigingen als *Hachnosat Ourechiem* (Steun aan doortrekkenden) en afdelingen van *Tischbie* (Vereniging ter bevordering van het Joods bewustzijn) en *Agoedas Jisroel* (Vereniging van wetsgetrouwe Joden). Hij was geen gemakkelijk man en raakte nogal eens in conflict met de plaatselijke besturen en hun leraren, ook al omdat hij een tegenstander was van de zionistische beweging. Anderzijds dwong hij veel respect af, vervulde hij overal onderwijstaken en nam hij examens af. Heertjes bestreed het zionisme

⁴⁸⁴ *De Nieuwe Koerier*, 23.12.1905; *CBIN*, 15.12.1905.

⁴⁸⁵ *CBIN*, 17.01.1913; Van der Vorst, Een diepzwarte sluier, 40, bevestigt dat ook in Venlo de opvoering van dit toneelstuk verboden werd. Voor afkeurende besprekingen zie *NIW*, 05.04.1912 en 12.04.1912 en *CBIN*, 24.01.1913, alsmede *De Joodsche Wachter*, 31-01-1913. Zie voor de tekst, zie website dbnl.

⁴⁸⁶ Website brabantserfgoed.nl/personen/h/heertjes-salomon. Aan deze biografie en aan Weissmann ‘Het leven hen ontnomen’ zijn de hiernavolgende gegevens ontleend.

fel. Het vond in zijn ogen slechts aanhang bij geassimileerde Joden. Hij achtte zionisme onverenigbaar met het traditionele Jodendom. De *galoet*, de ballingschap, zou slechts eindigen bij de komst van de *Masjiach*, de Messias. Daarom was het zionistisch streven in strijd met de godsdienst. Heertjes was streng in de leer, zoals blijkt uit zijn uitspraak: ‘Het behoud van de *sjabbat* is het behoud van de hele wereld. Ons Jodendom staat en valt daarmee’.⁴⁸⁷

In Maastricht moet Heertjes weinig geliefd zijn geweest.⁴⁸⁸ Zijn wens om, gelet op zijn status, met paard en koets afgehaald te worden van het station, zijn strenge wensen over koosjer voedsel voor hemzelf en zijn nadruk op het naleven van de voorschriften van de Joodse godsdienst droegen daaraan bij. Ook in zijn standplaats 's-Hertogenbosch was niet iedereen vol lof over deze opperrabbijn. De Bosschenaar Max Cahen, die in zijn jonge jaren Heertjes in Den Bosch had meegemaakt, verweet hem later dat hij van zijn grote kennis niets aan de leden van zijn gemeente had overgedragen. Als *Moré* van het Amsterdamse *Beth Hamidrasj* beschikte Heertjes immers over een grote eruditie, maar hij zou zich liever beziggehouden hebben met ‘persoonlijk aangename bezoeken aan Joodse gemeenten’.⁴⁸⁹ Met enige regelmaat was Salomon Heertjes ook in Roermond te vinden. Van zijn bezoeken aldaar verschenen dan telkens korte verslagen in het *NIW* en het *CBIN*.

Ook voor deze periode is het interessant de Roermondse *chazonim* te noemen. De *chazan* Colthof, die in 1898 benoemd was, vertrok negen jaar later. Zijn opvolger in 1907 was Leonard Goldsmid, die op zijn beurt in 1911 werd opgevolgd door Hartog Mozes Trompetter. Bij het zestigjarig jubileum van de synagoge in 1913 werd door het blad *De Joodsche Prins* een staatsiefoto van de Roermondse *parnassim* gemaakt.⁴⁹⁰ Trompetter staat daarop naast opperrabbijn Heertjes. In Roermond vervulde hij veel taken. Toen hij naar een andere standplaats vertrok, moest de voorzitter van de Roermondse gemeente Jacob Goedhart zijn taken als *chazan*, *sjouchet*, *poorser* en *sjammes* overnemen.⁴⁹¹

Verder verschaft Jacob Hiegentlich ons interessante informatie over het katholieke Roermond in de vroege twintigste eeuw.⁴⁹² Onder andere in zijn al eerder genoemd roman *Schipbreuk te Luik* vinden we veel passages die ons een

⁴⁸⁷ Citaat uit de biografische schets van Heertjes op de website Brabants erfgoed.

⁴⁸⁸ Deze gegevens over het optreden van Heertjes in Maastricht zijn ontleend aan: Lemmens, *Joods Leven in Maastricht*, 62-62.

⁴⁸⁹ Cahen, *In vrede en vriendschap*, 30-32. *Moré* heeft de betekenis van hoogste eretitel (*choweir*) voor een rabbijn. De titel is te vergelijken met een doctorsgraad in de theologie. Het *Beth Hamidrasj Ets Haim* (Leerhuis Boom des Levens) in Amsterdam was opgericht ter bevordering van de studie van de *Thora* en andere religieuze teksten.

⁴⁹⁰ De bewuste foto is gepubliceerd in Van der Bruggen, ‘De ondergang van joods Roermond’, 20. Anders dan daar vermeld, is de staande persoon rechts niet Sallie Hiegentlich, maar Marcus Vos.

⁴⁹¹ *NIW*, 07.01.1921. *Sjouchet* en *poorser* zijn functionarissen die het koosjer ritueel slachten uitvoeren.

⁴⁹² Het Joodse leven in Maastricht is op een vergelijkbare wijze beschreven, maar dan in de boeken van de auteur Salvador Hertog. Ook bij deze auteur is de door Hiegentlich beschreven afstand te vinden. Zie bijvoorbeeld: *Meijer en ik* (Amsterdam 1981).

inkijk geven in het leven van een Joods jongetje in katholiek Roermond. Het eerste hoofdstuk ervan beschrijft Jacobs jeugd. De hoofdpersoon Alex Moser heeft eigenschappen van Jacob. Op zaterdag staat thuis de sabbattafel feestelijk gedekt. Er is bezoek van een Joods vriendje, Theo Marx. De Joodse jongens gaan dan wandelen door de ‘erg Roomsche stad’. Op alle hoeken van de straten staan ‘afgodsbeeldjes’ (katholieke heiligenbeelden). Spottend spreken zij over het Mariabeeld dat genezing zou bieden, maar dat niet deed voor de vrijer van de meid (dit betreft het Mariabeeld in de Roermondse bedevaartplaats Kapel in ’t Zand). Theo vertelt dat zijn vader handelt in kruisbeelden, kerkboeken, rozenkransen, wijwaterbakjes en scapulieren. ‘’n Soort talisman die christenen om hun hals hangen, ’n medaille of ’n lapje. Net als bij ons het *arbankamfess*’.⁴⁹³

De jongens spreken over de opperrabbijn die daags erna zal komen. Vroeger at die altijd bij de Mosers. Maar de moeder van Alex had de naam gekregen niet zo erg vroom te zijn. ‘Moeder kon geducht spotten met dien oreerende Raaf’ (de bijnaam voor rabbijn Salomon Heertjes die een imposant figuur had en een zwarte haardos).⁴⁹⁴ De rijke Joodse fabrieksdirecteur Wohlwill krijgt ook geen bezoek van de Raaf, want hij was klokvrij en at varkensvlees.⁴⁹⁵ Op zondag is er de Joodse school in het *géder* waar dan de opperrabbijn komt.⁴⁹⁶ Alex vindt hem ’n aansteller met zijn uitspraken over *de jytse horang*, de boze geest, en over de morele en religieuze verheffing des Jodendoms.

Dan trekt er een processie langs zijn woonhuis met alle katholieke pracht en praal. Verbijsterd kijkt Alex toe. Bij elke deurpost staan Maria en Jezus op witte altaartjes. Alex ziet al zijn klasgenoten meelopen met de rozenkrans in de hand. Alle toeschouwers gaan knielen. Hij is blij op afstand te zijn zonder dat hij een naar gevoel in z’n knieën krijgt. ‘O dit was ’n prachtig oogenblik van bonte en emotioneerende weelde, alles knielde in diepe vereering en er stakte iets in ’t Joodsche jongetje daarboven op ’t balkon (...)’.

In het *géder* is de godsdienstleraar aanwezig, meneer Daniëls, in werkelijkheid *chazan* Hartog Mozes Trompetter.⁴⁹⁷ Later op de dag eet vader Moser in een uitspanning een boterham met ham. Zijn neefje Siegfried verbaast zich daarover: *gazzar*, wie at er nou *gazzar*?

Ook is er de scene waarbij Alex en Theo in de synagoge luisteren naar de rabbijn: ‘de Raaf: ‘(...) galmde over onze moreele en religieuze verheffing. Maar

⁴⁹³ *Arbankamfess*: een vierhoekig kleed met ‘schouwdraden’ dat de traditioneel levende Jood onder zijn bovenkleding draagt.

⁴⁹⁴ Ook Cahen, *In vrede en vriendschap*, 31-32, beschrijft hem als een man met een imposant voorkomen, groot en rijzig met een zwarte baard, ‘een verschijning als een kerkvorst met een voorkomen in de richting van de knapste missiepater’. De naam ‘Raaf’ berust op een woordspel op de titel ‘Rav’ voor rabbijn.

⁴⁹⁵ ‘Klokvrij’: geheel los van de Joodse traditie.

⁴⁹⁶ *Géder*: Joodse godsdienstschool; term, gebruikelijk in het provinciale Jodendom van vóór de oorlog.

⁴⁹⁷ Hartog Mozes Trompetter (1868-1943) woonde en werkte in Roermond van 1911 tot 1921.

er was veel verkeerds in Israël. (...) De eenvoudige, onontwikkelde gemeentenaren hoorden 't met doffe vertwijfeling aan, ze begrepen nooit veel van dat plechtig tooneel. Als hij af en toe 'n bekende Hebreeuwsche zin zei, knikten ze met de hoofden (...), maar ze praatten toch liever over koeien, manufacturen of politiek'. (...) Amalek is in ons, laten we den boozen geest, *den jytse horang*, uitrukken uit onze harten, broeders en zusters.'⁴⁹⁸ De jongens barsten bij het horen van deze woorden in lachen uit, verstoren de bijeenkomst en worden de deur uit gestuurd. Dezelfde rabbijn komt even later bij de Mosers vergeefs *sjadjene* om de oudste zoon ertoe te brengen te trouwen met een Joods meisje.⁴⁹⁹

II.2.7 De liberale en de katholieke pers in Roermond in 1913

In het jaar 1907 kreeg Roermond weer een tweede krant, opnieuw van liberale snit. De oprichters gaven er pesterig de koptitel *De Roermondenaar* aan. Dat was een verwijzing naar de ooit door bisschop Paredis getorpedeerde krant met diezelfde naam. Het blad verscheen in de rest van de provincie onder de naam *Limburg's Belang*. De klerikale partij in Roermond beschreef het in de gemeenteraad als 'een trottoirblaadje (...) dat de ontvanger het schaamrood op de wangen bracht'.⁵⁰⁰

Het is interessant de reacties van deze nieuwe krant en de katholieke *De Nieuwe Koerier* te vergelijken naar aanleiding van de gang van zaken rond de vermeende rituele moord die in Kiev in 1911 door Mendel Beilis gepleegd zou zijn. Toen het strafproces tegen Beilis na verloop van twee jaar voor het Gerechtshof in Kiev werd gevoerd, wekte dit mondiale verontwaardiging. Zelfs de katholieke aartsbisschop van Wilna (Vilnius) liet van zijn sterke afkeuring blijken. Daarentegen was het optreden van paus Pius X en vooral van zijn staatsecretaris Merry del Val in deze kwestie dubieus. Noch de paus noch Merry del Val hebben afstand genomen van deze geruchtmakende aangelegenheid.

De liberale *Roermondenaar* deed op 25 oktober 1913 uitvoerig verslag van de zaak met veel details over alle ongerijmdheden en valse beschuldigingen. De redacteur noemde de aanklacht:

'Een overblijfsel uit den tijd der zwarte magie en tooverij, een wreede en ongegronde belastering van het Jodendom, een belediging van de beschaving van het westen, een schande voor de kerken in welker naam zij door fanatici is ingebracht'.

⁴⁹⁸ Amalek staat in de Joodse traditie voor de vijand van de Joden.

⁴⁹⁹ *Sjadjene(n)*: bemiddelen om een huwelijk tot stand te brengen.

⁵⁰⁰ GAR, *Handelingen* 1909, 426-429.

De katholieke tegenhanger publiceerde er eerst enkele korte berichten over die niet van vooringenomenheid getuigden.⁵⁰¹ Maar een halfjaar later, in de editie van 17 februari 1914, volgde naar aanleiding van een nieuwe verdenking van rituele moord dit bericht:

‘Te Fastoff [in Oekraïne HvdB] werden twee Joden aangehouden onder verdenking van den moord van een Joodsch kind. Later bleek het slachtoffer een christenkind te zijn. De Daily Mail geeft nu de volgende lezing van het geval: In het kleine dorpje Fastoff is twee maanden geleden een christen-wees, die bij een Joodsche familie woonde, vermoord en na een formeel onderzoek begraven. Naar aanleiding van loopende geruchten werd het lijk opgegraven. En naar men zegt, werden bij de lijkschouwing dertien wonden ontdekt en stelde men vast, dat kort voor den dood eenige Joodsche ritueele handelingen waren verricht. De bevolking is zeer opgewonden, men vreest dat deze zaak de gemoederen nog meer in beweging zal brengen dan het geval Beilis. (...) Voor drie jaar terug was Kief (sic) het tooneel van een geheimzinnige misdaad. De scholier Yontchinsky werd vermoord onder dezelfde omstandigheden als nu de kleine Packhoff. Alles werd in het werk gesteld om de justitie in haar werk te belemmeren. Beilis werd gearresteerd maar wegens gebrek aan bewijs weer op vrije voeten gesteld. In het verdict werd verklaard dat de moord in het huis van een Jood had plaats gehad. Men weet dat de Joodsche sekte der Hassidim die zeer verbreid is èn in Polen èn in Rusland volgens de getuigenis van Israëlitische schrijvers er nog barbaarsche zeden op nahoudt. Tot zoover de Daily Mail. Waar allerwegen over het geheimzinnig geval geschreven wordt, kan het niet onvermeld blijven. De lezer hoede zich echter voor overijlde gevolgtrekkingen aangaande een zg. ritueelen moord.’

Het loslaten van oude vooroordelen en ongegronde beschuldigingen bleek voor de katholieke *De Nieuwe Koerier* ook in 1914 nog steeds een stap te ver. Katholieke kranten als *L'Unità cattolica* in Florence, de al genoemde spreekbuis van het Vaticaan *La Civiltà cattolica* en het ultra-katholieke Franse blad *L'Univers* gingen ook na de vrijspraak van Beilis door met het verdedigen van de stelling dat Joden rituele moorden zouden plegen.⁵⁰² Deze bladen bleven bovendien heftig de juistheid van de vrijspraak betwisten. Ook beschuldigden zij de Joden van het omkopen van de gerechtelijke autoriteiten in Rusland.⁵⁰³

⁵⁰¹ *De Nieuwe Koerier*, 09.10.1913, 16.10.1913, 08.11.1913, 11.11.1913 en 04.12.1913.

⁵⁰² Kertzer, *The Popes against the Jews*, 227-236.

⁵⁰³ Voor een inventarisatie van de berichtgeving in de plaatselijke krant over Joden in de cruciale periode 1920-1940, zie hierna hoofdstuk II.3.4: ‘De houding van de katholieke pers tegenover Joden’.

II.2.8 De Eerste Wereldoorlog en de Joden

De bewoners van de grensstad Roermond hebben de oorlog 1914-1918 weliswaar als buitenstaanders, maar toch van dichtbij ervaren. Of de Roermondse Joden in die periode op enigerlei wijze de in die jaren in Duitsland en Oost-Europa sterk opkomende Jodenhaat aan den lijve ondervonden hebben, is niet bekend. Onderzoek heeft geen aanwijzingen daarvoor opgeleverd.⁵⁰⁴

Toch heeft deze oorlog ernstige vormen van antisemitisme, verjaging en ontrecting van Joden met zich mee gebracht. Het al in de voorafgaande jaren steeds verhevigend nationalisme en uitbundig patriottisme, gepaard aan de oorlogszucht van veel Europese intellectuelen, was voor velen een verontrustend verschijnsel, onder wie de Joodse schrijfster Carry van Bruggen. Geschokt door de onzinnige premissen en alomvattende pretenties van nationalisme en patriottisme werkte zij aan een stelselmatige ontmaskering van die door de oorlog op gang gebrachte gevoelens en emoties. Ook vreesde ze als Jodin de homogeniserende tendensen van het mobilisatieproces.⁵⁰⁵ Voor Joden beloofden die weinig goeds.

In vele Europese landen hadden Joodse minderheden de sterke behoefte om te tonen dat zij echte vaderlanders waren. In Duitsland verkondigde de *Jüdische Rundschau* van 7 augustus 1914: ‘In dieser Stunde gilt es für uns aufs neue zu zeigen, daß wir zusammenstolzen Juden zu den besten Söhnen des Vaterlandes gehören.’⁵⁰⁶ Naar schatting 96.000 Joodse Duitsers hebben in die oorlog meegevochten. Van hen sneuvelden er circa 11.500. Van die 96.000 Joden heeft 77% frontdienst gedaan, anders dan altijd van antisemitische en militaristische zijde is beweerd.⁵⁰⁷ Met de inzet en het offer dat deze Joden brachten, hoopten zij eindelijk een erkenning als volwaardig Duits staatsburger te krijgen. Ook in landen als Frankrijk, Oostenrijk en Rusland werd deelname door Joden als actief militair gezien als een mogelijkheid om als burger geaccepteerd te worden. Zoals Aron Schwertfinger het verwoordde: ‘In diesem Kampf aller gegen alle genießen wir Juden den Vorzug für alle Vaterländer zu sterben’.⁵⁰⁸

Na het eerste enthousiasme over de actieve inzet van Joden kwamen er in Duitsland al aan het einde van de maand augustus 1914 geluiden dat een van de Duitse oorlogsdoelen hun verdrijving zou moeten zijn. Dat wantrouwen tegen Joden leidde tot een *Judenzählung* in het leger, een telling van het aantal

⁵⁰⁴ Van der Bruggen, ‘Nabij de Grote Oorlog. Roermond tussen 1914 en 1918’, 12-51.

⁵⁰⁵ Kieft, *Oorlogsenthouiasme. Europa 1900-1918*; De Keizer, *De dochter van een gazaan. Carry van Bruggen en de Nederlandse samenleving 1900-1930*, 40-43.

⁵⁰⁶ Piper, *Nacht über Europa. Kulturgeschichte des ersten Weltkriegs*, 315 met een citaat uit *Jüdische Rundschau* 07.08.1914.

⁵⁰⁷ Ibidem, 325.

⁵⁰⁸ Ibidem, 337 en 367. Schwertfinger overleefde de Eerste Wereldoorlog; hij werd in 1944 in Auschwitz vermoord.

daadwerkelijk meevechtende Joden. De uitslag daarvan werd nooit gepubliceerd, terwijl bij de tellingen ernstig werd gefraudeerd. De uiteindelijk geheim gehouden uitslag hield overigens in dat Joden wel evenredig met anderen in de frontlinie aanwezig waren.⁵⁰⁹ Ook werd aan de rechterzijde van het politieke firmament de loyaliteit van Joden ter discussie gesteld. Zouden Duitse Joden op Franse Joden willen schieten, was de vraag.

Tot regelrechte deportaties en moordpartijen van Joden kwam het in Oost-Europa. Uit het Russische deel van Polen en Litouwen werden van de daar aanwezige Duitse en Joodse bevolking naar schatting 200.000 burgers naar Siberië gedeporteerd. Velen van hen kwamen daarbij om. In de tweede helft van augustus 1915 werd de stad Brest-Litowsk door Russische troepen vrijwel volledig verwoest waarbij ook alle Joodse gebouwen en het al zeshonderd jaar oude Joodse archief werden verwoest. Op bevel van het Russische leger moesten de 40.000 inwoners, van wie 30.000 Joden, de stad verlaten, waarna de gehele gebouwde omgeving opgeblazen en in brand gestoken werd.⁵¹⁰

In november 1917 werd bij brief van de Britse minister van Buitenlandse Zaken Arthur James Balfour de naar hem genoemde *Declaration* bevestigd.⁵¹¹ Daarin werd medewerking aan een nationaal tehuis voor het Joodse volk in Palestina toegezegd. Deze verklaring leidde tot grote onrust bij de meevechtende Duitse Joden. De *Allgemeine Zeitung des Judentums* zag er aanleiding in tot een publicitair offensief om met felle antizionistische verklaringen de verdenking van een gebrek aan patriotisme te pareren. De *Jüdische Rundschau* noemde het echter een gebeurtenis van uitzonderlijke draagwijdte en van grote waarde.⁵¹²

Hoe de Joden in Roermond over deze oorlog hebben gedacht, is niet bekend. Het geweld zullen zij vermoedelijk verafschuwd hebben, zoals vrijwel iedereen die destijds op de hoogte was van de gruwelijke slagvelden van de oorlog. De sympathie van de klerikaal-katholieke meerderheid in hun stad lag gedurende de eerste tijd bij Duitsland, terwijl de liberale partij van het begin af aan sympathiseerde met België en Frankrijk. Dat laatste kan mogelijk ook voor de Roermondse Joden gegolden hebben, hoewel uit nogal wat artikelen in het

⁵⁰⁹ Ibidem, 326-327.

⁵¹⁰ Ibidem, 176-179. Aan beide fronten werden Joden vervolgd. De Russen deporteerden naast ongeveer anderhalf miljoen Litouwers, Letten en Polen circa een half tot een miljoen Joden. In Galicië vormden Joden ongeveer twaalf% van de bevolking. Onder het Oostenrijks-Hongaars bewind was al een heftige antisemitische campagne gevoerd, maar na de komst van de Russen werd de intensiviteit daarvan nog extra opgevoerd. Na de heroovering van Galicië vielen nog vele slachtoffers, naar grove schattingen tussen ruim 11.000 en 60.000 doden. Over de komst van het Oostenrijks-Hongaarse leger werd gezegd: 'Der Einzug in Galizien war der Einzug des Galgens und des Mordes'. Zie ook Laqueur, *The Changing Face of Anti-Semitism. From Ancient Times to the Present Day*, 103-104.

⁵¹¹ Brief van Arthur James Balfour aan Lord Rothschild 02.11.1917.

⁵¹² Piper, *Nacht über Europa*, 337-338, met citaten uit *Allgemeine Zeitung des Judentums* 30.11.1917 en *Jüdische Rundschau* 16.11.1917.

NIW blijkt dat landelijk in de aanvang met veel sympathie en trots over de militaire deelname van Joden in Duitsland en Oostenrijk werd geschreven.⁵¹³

Duidelijk is echter wel dat de overgrote meerderheid van de Limburgse bevolking zich van lieverlee meer dan ooit Nederlander is gaan voelen. Dit ondanks de scheiding van België 75 jaar eerder. Daar was toen veel emotioneel en zakelijk protest tegen geweest. Op 12 mei 1915 was het honderd jaar geleden dat Roermond was toegetreden tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Het eeuwfeest is in de stad groots gevierd, waarbij overigens de negenjarige aansluiting bij België (1830-1839) volledig vergeten werd. De drie kerkgemeenschappen, ook de Joodse, hielden plechtige erediensten om dit heuglijke feit te vieren.⁵¹⁴

De nabijheid van het door de Duitsers overvallen België leidde in Roermond tot een grote toestroom van vluchtelingen uit dat land.⁵¹⁵ Onder hen waren natuurlijk ook Joden. Het Armbestuur van de Joodse gemeente in Roermond deed daarom in het voorjaar van 1915 een landelijke oproep tot financiële steun voor de in de stad aanwezige Belgische Joden. Na zeven maanden hulpverlening aan vluchtelingen had het bestuur geen middelen meer. ‘De kas is echter dientengevolge geheel uitgeput en daardoor zouden de vluchtelingen aan hun lot moeten overgelaten worden, waardoor zij zich wellicht bij niet-Israëlieten moeten begeven, en daar zij zeer nette en godsdienstige personen zijn, wil het Armbestuur daartoe vooralsnog niet overgaan’ zo luidde de advertentie in het *CBIN*.⁵¹⁶

In de eigen *sjoel* zagen de Roermondenaren intussen regelmatig de uit Luik gevluchte *chazan* P.J. Goldstein die daar was komen assisteren. In veel plaatsen in Nederland maakte hij zich tijdens zijn ballingschap verdienstelijk voor zijn geloofsgenoten.⁵¹⁷

Wat de reactie van de Roermondse Joden op de *Balfour Declaration* is geweest, is evenmin bekend. De verdeeldheid hierover binnen de Joodse gemeenschap in Nederland was immers groot. In het op dat moment weinig zionistisch gestemde *NIW* werd op 7 december 1917 geringschattend over de verklaring geschreven (‘een briefje’).⁵¹⁸ Daaraan werd toegevoegd dat ‘de heren Zionisten’ door dit bericht wel dronken gemaakt zullen zijn.

Van een geheel andere aard was het enthousiasme bij de redactie van het *CBIN*.⁵¹⁹ Uitvoerig werd ingegaan op de problematiek van het Joodse volk en

⁵¹³ Bijvoorbeeld *NIW*, 18.09.1914.

⁵¹⁴ Van der Bruggen, ‘Nabij de Grote Oorlog’, 29-30.

⁵¹⁵ Ibidem, 25-28.

⁵¹⁶ *CBIN*, 30.04.1915.

⁵¹⁷ *CBIN*, 18.10.1918.

⁵¹⁸ *NIW*, 07.12.1917.

⁵¹⁹ *CBIN*, 23.11.1917

zijn toekomst in Palestina. Eén citaat uit dit betoog maakt duidelijk wat de grote Europese oorlog van dat moment betekende voor het zionisme:

‘De oorlog immers wórdt gevoerd door staten en in streken waar groote Joodsche massa’s wonen; we zien dus het ontzettende schouwspel van zonen van één volk, die op leven en dood met elkaar strijden, deelen van een volk, die nu eens door de eene dan weer door de andere partij worden beheerscht en uitgebuit, en dat alles in het belang van vreemden, niet in dat van het Joodsche volk zelve.’

Dat er in de Roermondse Joodse gezinnen veel over de *Declaration* gesproken is, mogen we wel aannemen, want de Limburgse kranten stonden voortdurend vol oorlogsverslagen. In het jaar 1917 – de Britse legers trokken toen op in de Ottomaanse gebieden – verscheen er het ene na het andere bericht over de toekomst van Palestina. Waar *De Nieuwe Koerier* zich beperkte tot verslagen van krijgsverrichtingen, verschenen in de *Limburger Koerier* in het jaar 1917 veel artikelen over de toekomst van dit gebied. De koptitels van de belangrijkste bijdragen in die krant hierover spreken voor zich: ‘Een Joodsche Republiek’ op 14 april, ‘Engeland begeert Palestina’ op 23 mei, ‘Engelands plan met het H. Land’ op 5 december en ‘Wat zal met Palestina gebeuren?’ op 12 december. Aan het slot van dat laatste artikel werd de suggestie gedaan: ‘Zou de beste oplossing niet zijn, dat Palestina geïnternationaliseerd werd, met aanstelling van H. Stoel als onpartijdig beheervoerder?’ Daaraan werd nog toegevoegd dat de *Daily Telegraph* meer voelde ‘voor een teruggeven van Palestina aan de Joden onder Britsch oppergezag’.

In 1917 bezocht een afvaardiging van de Nederlandsche Zionistenbond een viertal Limburgse steden, waaronder Roermond. Er werd hen een warm welkom bereid en zowel in Roermond en in Venlo werden comités opgericht om in contact te blijven, de propaganda voort te zetten en tot bestudering van alle van belang zijnde aspecten van het zionisme. In zijn stad had Roermondenaar Mozes van Leesen hiervan de leiding.⁵²⁰ Op 1 januari 1918 werd in Roermond voor een dertigtal aanwezigen een lezing gehouden over ‘de Engelsche Regeeringsverklaring en het Zionisme’.⁵²¹

Zoals we al eerder zagen, koesterde de toenmalige opperrabbin voor Brabant en Limburg, Salomon Heertjes, geen enkele sympathie voor het zionisme. Elders in de Joodse wereld was het enthousiasme evenwel groot. De *Limburger Koerier* gewaagde in haar editie van 13 december 1917 van een menigte van 150.000 Joden die in Odessa vol vreugde had betoogd bij het Britse

⁵²⁰ *De Joodsche Wachter*, 07.09.1917.

⁵²¹ *Ibidem*, 18.01.1918.

consulaat. Daarbij zou afwisselend ‘het Britsche en het Joodsche Volkslied’ gespeeld zijn.

De vele berichten over het ellendige lot van Joden in Europa leidden in april 1918 in Nederland tot het zogenaamd ‘Joodsch Volkspetitionnement’. De verschillende geledingen binnen Joods Nederland richtten toen gezamenlijk een petitie tot de Nederlandse regering, waarin er bij de regering op werd aangedrongen om, ‘getrouw aan haar eeuwenoude tradities, haar invloed aan te wenden, ten behoeve der Joden en te bevorderen, dat het Joodsche vraagstuk bij de te houden vredeconferentie in zijn volle omvang zou worden opgelost.’⁵²² Ook Roermondse Joden sloten zich hierbij aan en vormden een plaatselijk comité ter ondersteuning.⁵²³ Deze samenwerking was niet vanzelfsprekend. Vooral de zionistische beweging wenste een verdergaand standpunt te verwoorden. Het was daardoor moeilijk geweest een standpunt voor deze petitie te formuleren waar eenieder zich in kon vinden.⁵²⁴

Na de Wapenstilstand van 11 november 1918 braken er in enkele Europese landen revoluties uit, zoals in Beieren en Hongarije. Eerder was dat al in Rusland gebeurd. Bij de leiding van die revoluties waren nogal eens Joden betrokken, zoals Bela Kun in Hongarije en Kurt Eisner in Beieren, terwijl in Rusland Leon Trotski hun was voorgegaan. Zelfs in het weekblad van de LLTB, *Land en Vee*, was dit jaren later nog reden om in een betoog tegen Troelstra en socialisme verachtelijk te spreken over ‘de Jood Bela Kun’ of ‘de Jood Kurt Eisner’.⁵²⁵ De associatie van Joden met communisme of bolsjewisme bleef na 1918 een fel argument in rechts-extremistische kringen, waar de redactie van *Land en Vee* zich niet geheel aan onttrok. Bij inzamelingen voor de ‘Wederopbouw van Hongarije’ werd in het blad regelmatig geageerd tegen de ‘rijke Joden die alles in eigendom hebben’ en voor maatregelen tegen Joden en speculanten.⁵²⁶

⁵²² *CBIN*, 02.07.1936, 5.

⁵²³ *Ibidem*, 22.03.1918.

⁵²⁴ *NIW*, 30.08.1918. 2.

⁵²⁵ *Land en Vee*, 05.03.1920.

⁵²⁶ *Ibidem*, 17.09.1920 en 04.05.1923.

II.2.9 Conclusie

De negentiende eeuw biedt het beeld van een steeds vanzelfsprekender aanwezigheid van Joden in Roermond. Zij waren in alle lagen van de maatschappij aanwezig en konden hun burgerlijke rechten zoals het actief kiesrecht – binnen de censusbeperkingen van destijds – uitoefenen. Velen van hen waren afkomstig uit de Duitse landen en zochten een volwaardig burgerschap in Nederland. Met de groei van de Roermondse gemeente werd ook de geloofsbeleving professioneler georganiseerd tot en met de bouw van een eigen synagoge.

Een van de belangrijkste factoren in de ontwikkeling van de houding ten aanzien van Joden in Roermond en omgeving in de negentiende eeuw, zeker in de latere decennia, is wel de katholieke pers geweest. Dat gold voor dag-, week- en maandbladen, voor brochures en voor andere zelfstandige publicaties die van de katholieke pers rolden. Aangezien de journalistieke pers het monopolie bezat voor de nieuwsvoorziening, werden katholieke lezers in stad en regio gevoerd met wat de katholieke media hun voorschotelden. En wat zij over Joden te melden hadden, was zoals we zagen gewoonlijk ronduit anti-judaïstisch zo niet antisemitisch. Dat zal zijn uitwerking niet gemist hebben.

Beschuldigingen van vermeende rituele kindermoorden werden uitgebreid door deze pers gepubliceerd, vaak in navolging van door het Vaticaan en priesterorden in Italië uitgegeven kranten. Het meest sprekende dieptepunt is de verslaggeving over de Dreyfusaffaire. Gezien al deze voor Joden uiterst treurige ontwikkelingen valt het initiatief van Theodor Herzl voor een eigen ‘Jodenstaat’ goed te begrijpen. Altijd zijn het *NIW* en het *CBIN* onvermoeibare strijders voor de Joden in de mediene geweest, ook wanneer in Roermond of elders in Limburg de katholieke kerk of haar bladen over de schreef gingen.

De negentiende-eeuwse katholieke kerk in Limburg draagt de last dat zij ver is meegegaan in uitingen die ronduit antisemitisch en beschadigend zijn geweest. De giftige publicaties van onder anderen priesters als Desportes en Hendrichs zijn onder de ogen van het bisdom in Roermond gedrukt. De vuilspuiterij in de bladen van Jos Russel kon zonder kerkelijke veroordeling kunnen plaatsvinden. Bisschop Paredis was geen antisemiet, maar koesterde wel zijn soms vergaande anti-judaïsme. Alleen landelijke katholieke leiders als Schaepman en Aalberse hebben stelling genomen tegen het antisemitisme in eigen kring.

In de eerste jaren van de twintigste eeuw verflauwde het hevige antisemitisme in de Roermondse kranten niet. De sensationele berichtgeving over vermeende rituele moorden verdween weliswaar op den duur, maar de kwalijke stroom van valse publicaties over Dreyfus hield nog lang aan. Er bleef

ook een onderstroom van anti-Joodse gevoelens zoals bleek bij incidenten als de Schinderhanneskwesie. De jeugdervaringen van de Jacob Hiegentlich, die hij die later beschreven heeft, wijzen er eveneens op.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden in Europa de dilemma's voor Joden nog duidelijker. Samen met de ontwikkelingen in de jaren 1920 en 1930 is zo de basis gelegd voor de Shoah. Of de Roermondse Joden een helder beeld voor ogen hadden van die dilemma's is niet bekend. Zoals velen in Nederland zullen zij zich in eerste instantie veilig gevoeld hebben achter de grenzen van hun vaderland. Hun betrokkenheid in 1918 bij het Joodsch Volkspetitionnement maakt duidelijk dat ook hen de toekomst en veiligheid van de Europese Joden ter harte gingen.

Het beeld van de in dit hoofdstuk beschreven periode is minstens tweeledig. Enerzijds een steeds volwaardiger plaats voor Joden in de Roermondse maatschappij, anderzijds een aanhoudend fellere tegenwind ook van katholieke zijde. In het vervolg van de twintigste eeuw zal Aalberse (Schaepman stierf in 1903) zich blijven verzetten tegen Jodenhaat. In Limburg zal de priester Henri Poels dan zijn eerdere afkeer van Joden overwinnen en publiekelijk voor het Joodse volk opkomen. Tijdens het Interbellum, dat in het volgende hoofdstuk aan de orde komt, werden beide ontwikkelingen nog versterkt. Het is een lijn van een steeds sterkere acceptatie van de Joodse aanwezigheid in de samenleving tegenover een gelijktijdige cultivering van gevoelens van haat en afkeer.

In het licht van de vraag naar de rol van staat en kerk als factoren in de wijze waarop Joden in Roermond en Midden-Limburg werden bejegend, blijkt uit het voorgaande dat de negatieve, soms regelrecht antisemitische houding van de katholieke kerk in de negentiende eeuw allesbepalend is geweest. Daarbij moet wel worden aangetekend dat kerk en staat in deze regio in de praktijk vaak onlosmakelijk met elkaar verbonden bleken te zijn, al waren zij sinds 1796 formeel gescheiden. Wat de antisemitische houding van de kerk aangaat, uitzonderlijk was de regio daarin niet: dat is een algemeen gegeven in veel Europese landen in deze periode waar de katholieke kerk de heersende denominatie was. Daar waar ook de staat zich vervolgens voegde bij antisemitische campagnes – met als voorbeeld burgemeester Karl Lueger in Wenen – werd de basis gelegd voor de grootschalige vervolging die in de twintigste eeuw zou plaatsvinden.⁵²⁷

⁵²⁷ De meningen zijn verdeeld over de vraag of Lueger al dan niet een antisemiet was. Wel speelde hij graag en effectief in op het antisemitisme dat bij grote delen van de Weense bevolking leefde.